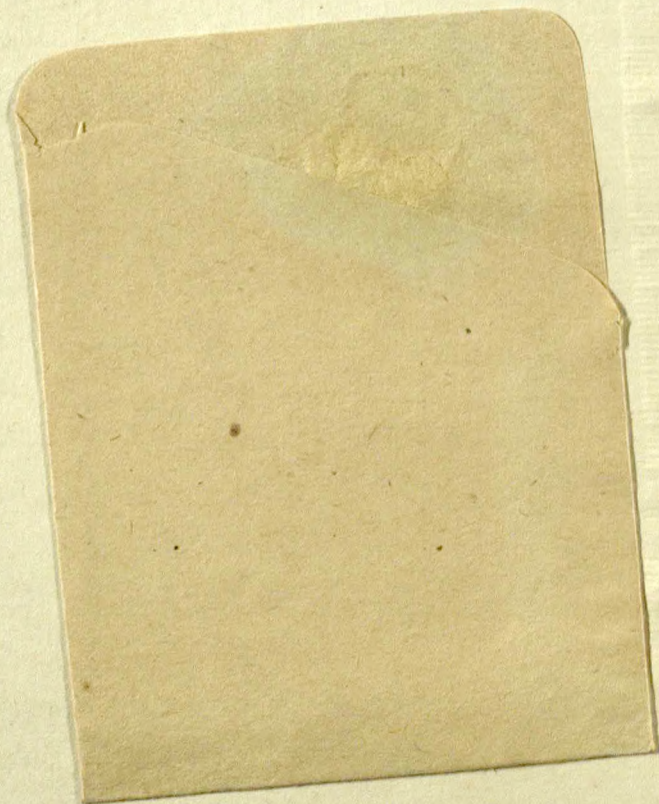

Б. А. Родяков

АЙДО

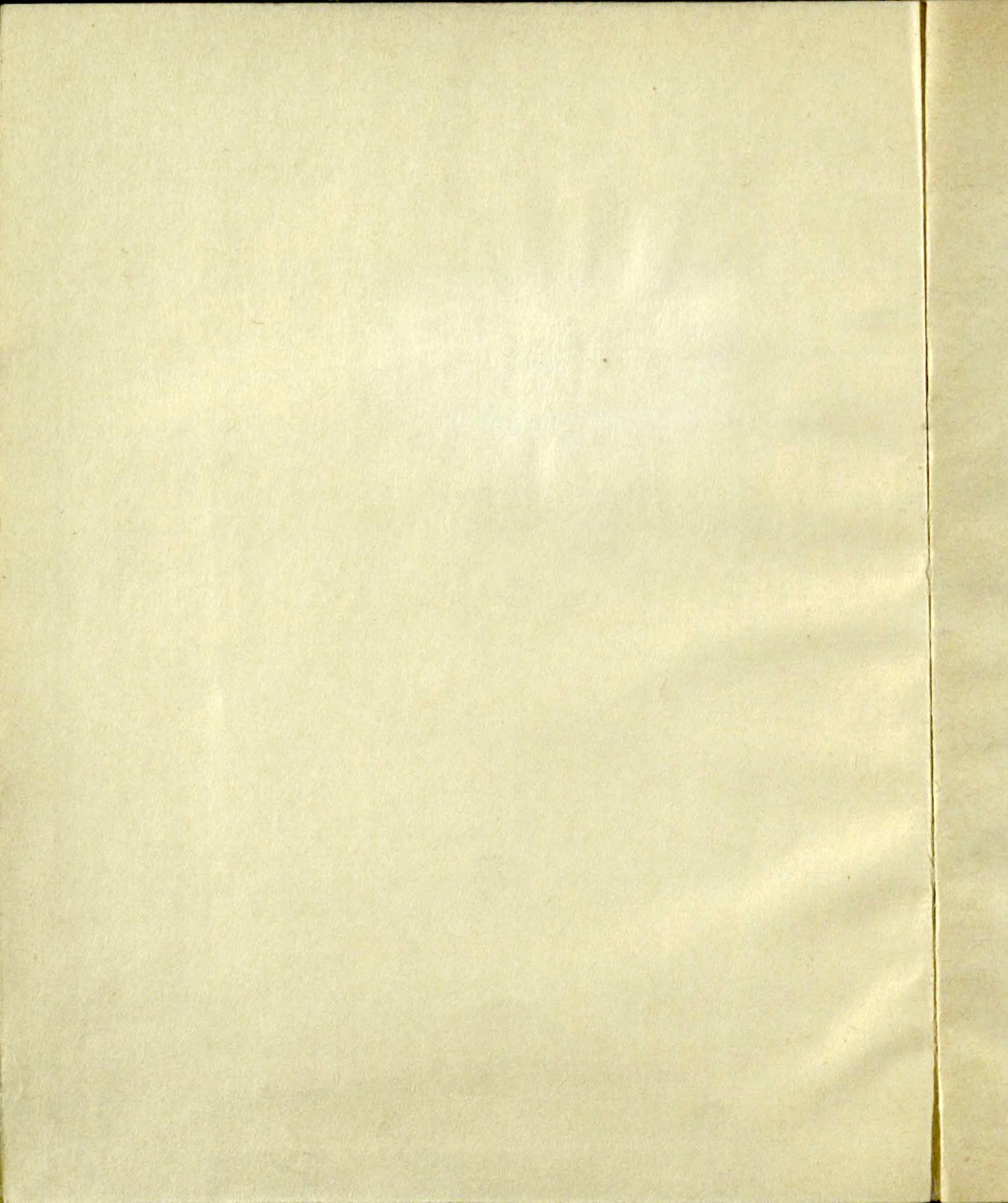
1959

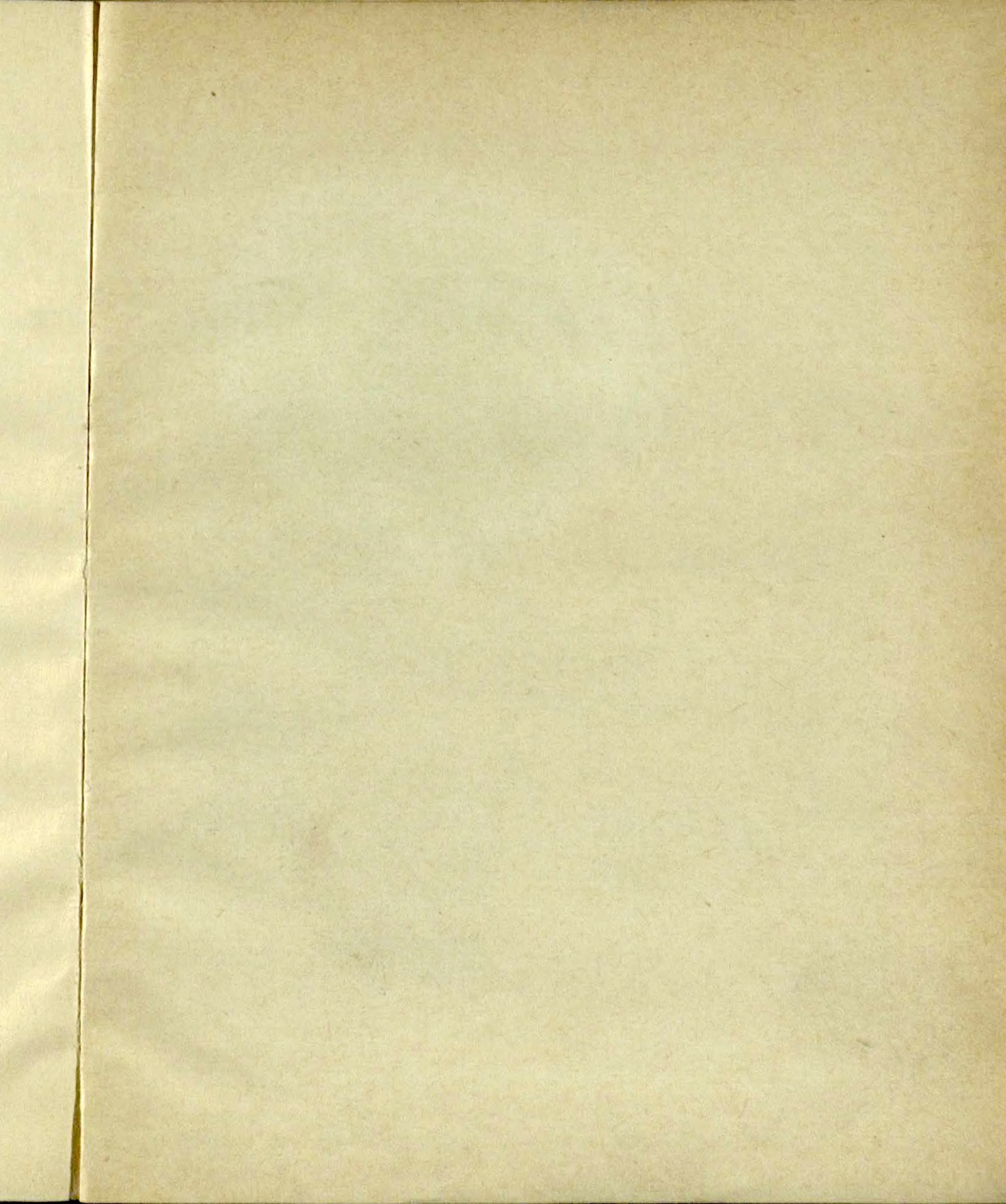

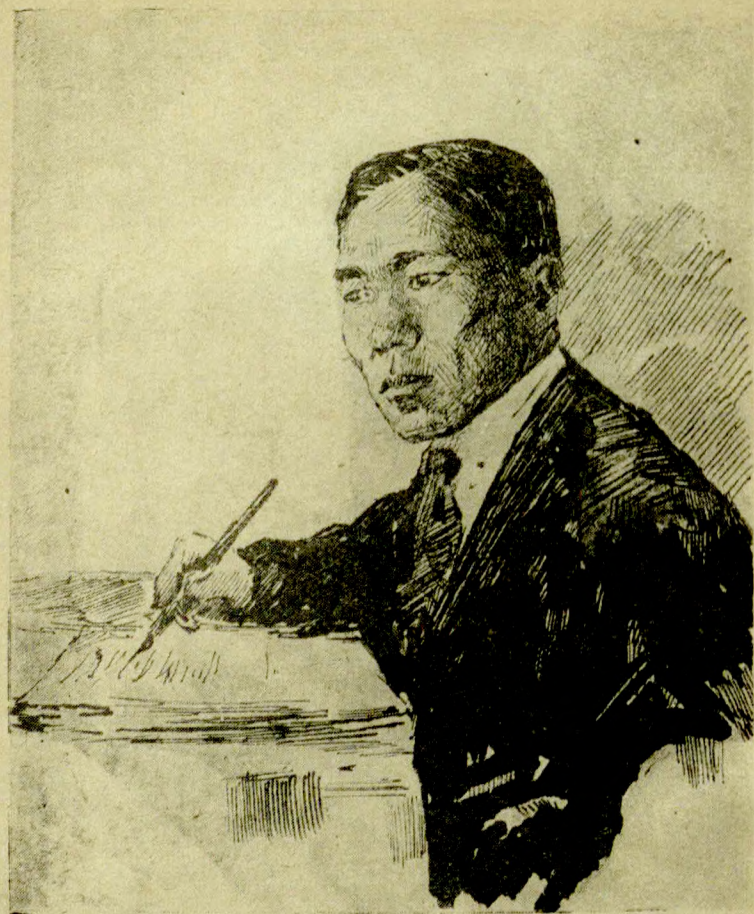
КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

9/1582

Колич. предыд. выдач _____

84(2Рос-6х)6-5 X C(х2к)
K55

Василий Кобяков

АЙДО

/стихтар, повесть, рассказтар, /
очерк

Хак. обл.
БИБЛИОТЕКА

Хакасиянынъ книга издательствозы
Абакан—1959

Филология наукаларынынъ кандидады
П. А. Трояков тимнее.

Чон творчествозынанъ инъ чахсы сых тартынып,
чайгы кўнниң сустарын прай алып, чиит поэт поэзиянъ
стихтарынанъ хакас поэзиязын онъниг чазап турған. Чон
творчествозынанъ өзіп, аны улам сіліг идіп, чонғаох
нандырчанъ.

Ағарып турған ах тасхылы,
Ах пулут чіли, көрін тур.
Атыгып тўскен хар порааны
Айнынъ харағын тулғап тур.
Көгеріп турған көк тасхылы,
Көк пулут чіли. көрін тур,
Көдірліп тўскен кўр порааны
Кўнниң харағын тулғап тур.

Пу ырны ырлап чадып, піс пілбеченъ дее поларбыс,
кем аны пічікке кирген. В. Кобяковтынъ стихтары чон-
нынъ наа тахпахтарынанъ аралас парған полчанъ. Ан-
нанъар оларны аалларда кічіг-улуғлар хынып ырлас
турчанънар.

Чоннынъох творчествозындағы чіли, В. Кобяков, иргі
чуртха наа хоныхты тоғыр турғызып, анынъ алысчатха-
нын көзіт турған.

Тағданъ ахчатхан харнынъ суу
Тади чох полчанъ ізерге,
Тарғынах кўнни көрерге
Талыстығ полчанъ чўрекке.

алай ба:

Чары пѳзік чулаттарны
Чарданъ сыхпас тіченънер.
Чазы кічіг чиит улусты
Чалданъ сыхпас тіченънер.
Чарданъ 'сыгып чул-чулаттар
Чазыларға чайылчалар,
Чалданъ сыгып чиит улустар
Чарых хоных пастанчалар.

В. Кобяковтынъ творчествозын пѳкѳле чалахай ыр тиирге килісче. Ол чоннанъар ыр, чоннынъ инъ сіліг, инъ чарых сағызынанъар.

В. Кобяков поэзынынъ творчествозынынъ чонға чағынын пілінченъ.

Агастанъ иткен ручкам
Азыр холымда ойналзын,
Ала чохырли пасханым
Арға чоннар хығырзын.
Иптіг иділген ручкам
Игір холымда ойналзын,
Игір чохырли пасханым
Истеніп халых хығырзын.

Ана іди сағынып пасхан анынъ стихтары чоннынъ хулаана читченъ, агаа чуртирға, наа сағыс алынарға, ѳгренерге, ырлирға полысчанънар.

В. Кобяковтынъ творчествозында Хакасиянынъ прай сари кѳзіділген: чазыда тарап парған колхоз хойлары, інектері, Хакасиянынъ чалбах чазылары, тайға-тағлары, чулаттары, хатығ соохтары, нымзах таннары. Олар поэтинъ стихтарында, кѳнъні толчатхан кізінінъ ырындағы чіли, торғы-кибісненъ чазан салғандағ кѳрінчелер.

Аннанъар анынъ стихтары ам даа чонға чағыннар. Кізінінъ кѳнънін ам даа кѳдірчелер, сағызын айландырчалар.

Комсомолданъар пасчанъ ма ол алай ба кічіг пио-

нерлерге, ойын ырларын, алай ба природадагы анъ-хустарданъар ба — прай чирде піске авторнынъ улуғ чўрее көрінче, анынъ политической сағызы. Прай стихтарында В. Кобяков наа чурт ўчўн Совет ўлгўзін, Коммунистическай партияны алгыстап одырча. Анынъ наа нимелерін чонга читірге харасча. Позы, чох кізі палазы, ол чох-чоостарнынъ наа чуртха кірчеткеніне тынъ өрініп пасчанъ.

Василий Андреевич Кобяковтынъ творчествозы ах чазыдагы порчолар чіли өнъненіп, че синіне читпин ирте салых парған. Андағ даа полза, анынъ творчествозы хакасскай литературанынъ төстелчеткен хаалағларында іле көрінген.

Василий Андреевич Кобяков Шира районындағы Оспа аалында төреен. Пабазынанъ читі частығда, іцезіненъ он частығда халып, Вася оолах пабазох чіли Кобяков пайда хой хадарчанъ.

Мал хадарған аразында В. Кобяков пасталығ школаны кўстеніп тоозып алған. 1926—28 чылларда ол аал аразында пасха комсомолецтерненъ хада иледе көп культурнай тоғыс апарчанъ, пічік пілбес кізілерні ўгрдеріне улуғ ползығ иткен.

Хасхылары, пайларны чох идерінде араласхан, 17 частығ комсомолец ол туста уғаа сиргек полчанъ.

1929 чылда Кобяковты Хызылчарға Совпартшколазар ўгрнерге ысханнар. Анынъ соонанъ Көл пилтірі аалда избач полып тоғынған. Чон аразында полып, чон творчествозын ўгрненіп, ол ырлар, стихтар пазарға тартылыбысхан. Ол аалда драматическай кружокты устап пастаан.

1932 чылда Василий Кобяковты национальной театрга алып алғаннар. Ол туста В. Кобяков көп стихтар, рассказтар пасхлаан.

1933 чылда КПСС-тынъ Обкомы аны Новосибирсксер хакас кнйгаларны сыгарчанъ издательствонынъ устагчызы поларға ызыбысхан.

Новосибирсктенъ киліп, 1935—36 чылларда национальнай театрда ол хатабох тоғынча. Олох туста Хакассканай национальнай издательствода тоғынған. Хакас кнйгаларын редактировать полып, сыгарып, иледе көп тоғыс ит салған чиит писатель Василий Кобяков.

Ол туста хакастарнынъ национальнай культуразы пастағы хаалағларын итчеткен. Ол хаалағларда Василий Кобяков тынъ улугъ туза иткен.

Хакассканай литературада 30 чылларда ол инъ саблыг писатель полған. 1934 чылда ол «Айдо» тіп автобиографическанай повесть сыгарған, 1935 чылда анынъ произведениелерининъ «Хакасия ырлапча» тіп сборнигі сыххан. 1936 чылда партизан Н. Райковтынъ граждансканай чаада араласханынанъар улугъ очерк пас салған, ол очерк алынча кнйгананъ сыххан.

В. Кобяков пасхан произведениелер 30 чылларда чон аразында тынъ тарап парған полған. Анынъ стихтарын, рассказтарын аалларда хынып хыгырчанънар.

Ол тустарда хакас чоныннынъ чуртында улугъ алызыглар полглап парғаннар, хайзы иргі онъдайлар, иргі кибірлер тасталып, чоннынъ сағызы, көнъни наа социалистическанай онъдайға айланчатхан. Часхыда суғ көдірілген чили, хоныхтынъ прай даа сари хайнап, ығылыс турған. Чох-чоос кизілер, хулданъ поэзы, пос онъдайнанъ, амыр, истіг чуртап сыхханнар. Кичеегі хорғыстыг пайхамнарнынъ үннері, чон табызына пастыр салып, тымыл парғаннар. Олар, пірее-пірее ле, чап анънар чили, аар-пеер хылчанънап, түгенчі күннерін пілініп чөрчеткеннер. Чиит ооллар, хыстар улугъларынанъ сурбин, пірееде оларданъ тоғыр комсомолга кіріп, клубтарда тоғынып,

пьесалар турғызып, чонны наа чуртха хығыр турғаннар. Чииттернінъ иблерінде книгалар полглабысхан, оларға наа сағыс, наа кибірлер кірібіскен. Ортылап парған ип-чілер, үгренип, наа культураа хозылыбысханнар, хайзылары наа тоғыстарда тоғынглап пастабысханнар. Че чоннынъ көбізі ол даа туста көдірілгелек полған. Наа хоныхтынъ иркіні алнында иргі киптернінъ тозынын хахтап аларға кирек полған.

Улуғ культурнай, политической тоғыста литература тынъ полысхан. Ол чоннынъ хараан азарға, үгрэнерге полысхан. Аннанъар пастағы литератураа чоннынъ чуртына прай саринанъ чағын поларға киліскен. Чоннынъ чуртына кір парған ырларны, көглерні наачылап, пастағы поэттер оларға наа сағыс кирип одырғаннар. Тасхылдағы суғларданъ улуғ ағын пүтчеткен чіли, хакас поэзиязы, чон творчествозынанъ арығ чулаттарын піріктіріп, пір улуғ чул полып ахчатхан. В. Кобяков анынъ пір чарых азырығы полған.

Василий Кобяков хайда даа полза поэзынынъ Хакасиязын ундубачанъ. Ол аны Совет чирінінъ чахсы пулиина саначанъ. Төрее чир-суун инъ чахсы өзелістіг ырларнанъ адап чөрченъ.

Изен, чазымай,
Алғым сарығ чир!
Хайдағ көбм мин саға көглим?
Сағыстанъ халбас,
Өскен чирімзінъ,
Махтачанъ сөсті таппинчам.

В. Кобяковтынъ кізее, чуртха хынғаны прай даа стихтарында, чиит оолнынъ чүрее чіли, азыра сабылып одырча.

Иргі дее хоныхты хоостапчатса, В. Кобяков хайзы писательлер чіли, кізінінъ омазын пуртах-сартахнанъ

чаба тастабинча. Хайди даа аар, өлер аразында, чур-
таан анынъ геройлары кізі онъдайын чідірбинчелер.
Поэт ол кізінінъ омазын, сайға пастырчатхан суучахты
хазып алғандағы чіли, хайраллап, чалахай көзітче. Ула-
мох чалахай анынъ стихтары істенцілернінъ амғы чур-
тынанъар, тоғызынанъар. Мына «Көк одычах» тіп сти-
гас.

Көл хазында пүгічекте
Көк одычах ёс парған,
Тимір сапхы тимнеп алып,
Тинъни тудып сапхабыс.
Ағбах пастығ одычахтар
Анъдарылып түскеннер,
Ар сообыстанъ наныхахтар
Арланминанъ чатханиар.

Природаны поэт тірілдіре, ойнада пазып одырча.
Хатығ соохтынъ тырсласчатханын, ах оттарнынъ сыбы-
расчатханын исчебіс піс анынъ стихтарында. Анынъ
пасхан нимелерін, хайдағ даа ол искусственной полза,
піс хынып хығырчабыс.

Чалахай тынып,
Танычах тартып,
Чапсых сёрённенъ
сайбады,
Чайғы кўнге
Өрінген чіли,
Чалбах пўрлері
сарнасты.

Кізее дее кўлзе, анынъ чалахай хылни чітпинче.
Анъчы Харол хайди хараа абанынъ орнына поэзынынъ
чалғыс хара адын алчаастап атып салғанын поэт хор-
мачы кізі чіли хынығ пасча.

В. Кобяков илеede эпическай стихотворениелер пас-
хлап салған. («Торка-чалғыс кем полған?», «Қамат
аға».)

«Кадустынъ чинъизи» тіп поэмада В. Кобяков наа онъдайларны чуртха кирер сидіктерні кӱзітче. Чох-чоос Кӱрек инъ хомай чуртачанъ кӱзі полған. Ам ол, колхонныхха кӱріп, ударник полча. Анынъ оолағы Кадус, малы кӱчеп хадарып, ўгредігденъ ал халча. Ол чинъис. Че ол чинъисте поэт чоннынъ сағызы ӱс парғанын кӱзітче.

В. Кобяков иледе стихтар орыс тіліненъ тілбестеп салған (Никитиннінъ «ӱс алғаны», А. Безыменскийнінъ «Большевиктер» тіп стиғын).

В. Кобяков тілбестеен орыс чонынынъ «Хызыл пугдай» тіп ыры хакастар аразында тынъ тарап парған полған.

Хызыл пугдай таараабыс,
таараабыс,
Пастыр чӱріп таараабыс,
Хызыл пугдай типсирбіс,
типсирбіс,
Пастыр чӱріп типсирбіс.

Кем пілбинче пу ойынны?

В. Кобяков ӱнъ-пазы таланттығ кӱзі полған. Аалларда пос онъдайынча иткен спектакльларда, ананъ национальной театрнынъ тоғызында аралазып, ол сцена кирегін чахсы ўгреніп алған. Соонанъ ол пьеса пас салған. Аны театр тузаланарға манънанмин халған.

Че В. Кобяков піске иледе прозаической произведениелер халғыс салған. Олар литературанынъ ӱзеріне улуг туза полғаннар.

«Айдо» тіп повестыте кӱбізін автор поэзы кӱрген, поэзы сынаан нимелерні чахсы кӱзіт салған. Мында хакас чох-чоостарнынъ революция алнындағы аар чуртазынанъар ананъ революция соонда совет ўлгүзіне тартылып пастағы хаалағлар итчеткені чалбах хоосталған.

Повестытинъ ортызында — чох-чоос кӱзінінъ оолағы.

Пасха нимелер оолахтынъ көрген хараананъ хоосталчалар. Айдо Якын пайда, ананъ Кадус пайда чөріп, чох-чоостарнынъ улугъ пазыгда чуртапчатханын сизиніп, пасха сағысха түсче. Позына той кизилерненъ чоохтазып, анынъ сағызы алгып одырча. Пола-пола килгенде, Айдо поэы даа чохсы сизинмин хызыл күресчилернинъ полысчызы полыбысча. Че ол ла нимес повестьтинъ содержания. Мында илееде кизилернинъ чурты көзиділ парған. Кизилернинъ образтарын көзйтчетсе, автор чабал чохсынынъ ікі ле хыринн көзипинче. Мында прай тіріг кизилер. Агаа хоза ол образтарны киртіністіг событиелерде пасча. Аннанъар оларны піс пүкүле көріп одырчабыс. Якын пай піске поэынынъ чабал хылинн угаа хыныг киртістіг эпизодта сығарынча. Чылыг чүрекненъ хоостал парғаннар чох-чоостар Чабус, Торка. Оларнынъ даа чохсызын піс конкретнай эпизодтарда көрчөбіс. Полған на образтарда писатель чохсы, киліскек өнъніг сөстер таап, оларны пілдістіг иде пиріп, алғыдып пасча. Хығырыгчы пу повестьті ам даа хынып хығырар.

Ол повестьтенъ пасха, В. Кобяков кічіг рассказтар пас салған: «Мылтых табызы», «Казан», «Пасха кизинің аңьмары» ан. пас. Пу рассказтар ідөк хыныг пазылғаннар. Олар хакас чонынынъ иргі чурттанъ наа чуртха иркін алтапчатхан тузындагы нимелерденъер чохсы чоохтапчалар.

«Мылтых табызы» рассказта гражданской чаа тузында күстіг чарых сағыстыг кизилернинъ бандаларға тоғыр хайди тын аябин күрескеніненъер чоох апарылча. Рассказтынъ геройы, секретнай пічік ахтарға кірбезін тіп, палтылыг ла Кулаковтынъ сүмекчілерін илееде пытрат салча. Че чабал ух анынъ тынынъ үс салча. В. Кобяков хакасскай литературада пастағызын на піске андаг хыныг, чохсы содержанияліг рассказтар пас салған.

Писатель нимелернінъ тастын на хоостабинча. Полған на событиені художественнай онъдайнанъ, кізінінъ образтарын хынығ сюжет пастыра көзітче.

«Казан» тіп расказта хакас чонынынъ алындағы чуртын Казан апсахтынъ образынанъ піс чахсы көрчебіс. Ам Казан Совет ўлгүзі тузында, сағызы толып, истіг чуртапча. Пірее-пірее ле ағаа ирткен нимелерденъер аар сағыстар кірглебисче.

...Пірсінде чалғыс ла адычаананъ чалға чөріп, ибінзер нанып одырған. Чох чуртас хайди кізіні соохха тоңдырып, астанъ астадып сўр чөрче... Ам ол сағын парир, хайди, ибіне кірзөк, чіченъ ниме сурып, палалары чапсынысхлирлар, ипчізі суғлан парған хараананъ ниме-де сағаан чіли көр турар. Ол полбаста чаланъ кізілер киліп, позын кидер идібізіп, адын мўн чөрібістілер... Ана іди хыялға кірченъ кізі. Аны автор пір кізінінъ образында пілдістіг иде хоостапча.

«Пасха кізі анъмарына»— андағох чылығ сағыстығ, тиліг, психологической онъдайнанъ пазылған расказ. Алындағы онъдайнанъ аттығ ас кисчелер. Тоғысчылар тоғысты тоозыбызарға тіп манъат сіренісчелер. Ам оларнынъ істінде тамах аларлары іле пілдірче. Тоғынчатхан ээзі кізі дее чахсы кізі, ағаа хоза, сала туған арах. Амды олар анынъ ибінзер пардылар, тоғынған ўчўн ас аларға тіп. Ам чоохтас парирлар. Чоохтаза-чоохтаза килгенде, пуларға пір дее ниме читпин парды. Ананъ улуғ ачығда ниик ханъаалығ соплат парирлар. Ана андағ хынығ пазылған сюжетте піс алындағы чуртынъ социальной сарин чахсы көрчебіс.

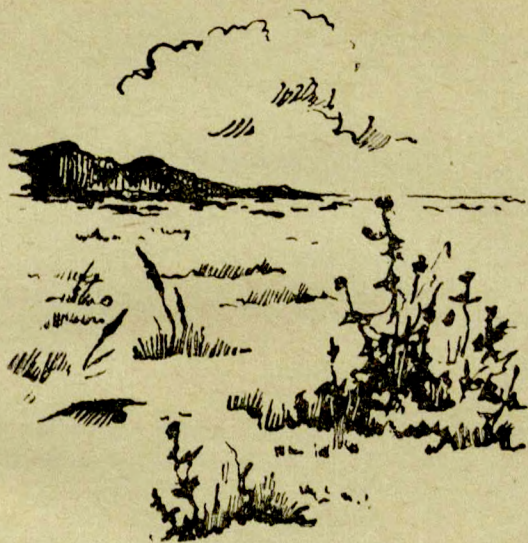
В. Кобяков Райковтынъ, хызыл партизаннарнанъ хада чөріп, Колчак тузында ахтарға тоғыр кўрескеніненъер улуғ очерк пас салған. Аны даа хығырчатса, В. Кобяковтынъ писательской узы чахсы көрінче.

В. Кобяков художественнай хоостас наа ла азахха гурчатханда пасхан. Че андаг даа полза, анынъ художественнай культуразы илееде алгыбысхан полган. В. Кобяков кизининъ образтарын онъ-пазы онъдайнанъ хоосталча. Агаа хоза рассказтарда оох-теек нимелер, природаданъар пейзажтар, кизининъ кип-азахтары художественнай деталь полуп араласчалар. Аннанъар хоостатчатхан нимелери писке чахсы пилдирче. Ам Айдо оолахты алып аланъар. «Анынъ пискечек мойнычагы халбах пориктиг пазын тиреп, сыдабин, хойраларга хынатхан чили коринче. Анынъ инъинде чабал чыртых тонычах. Анзы даа нанъмыр сууна нинче-нинче хати сыгбас, анынъ соонда сыгдыри хатып парган».

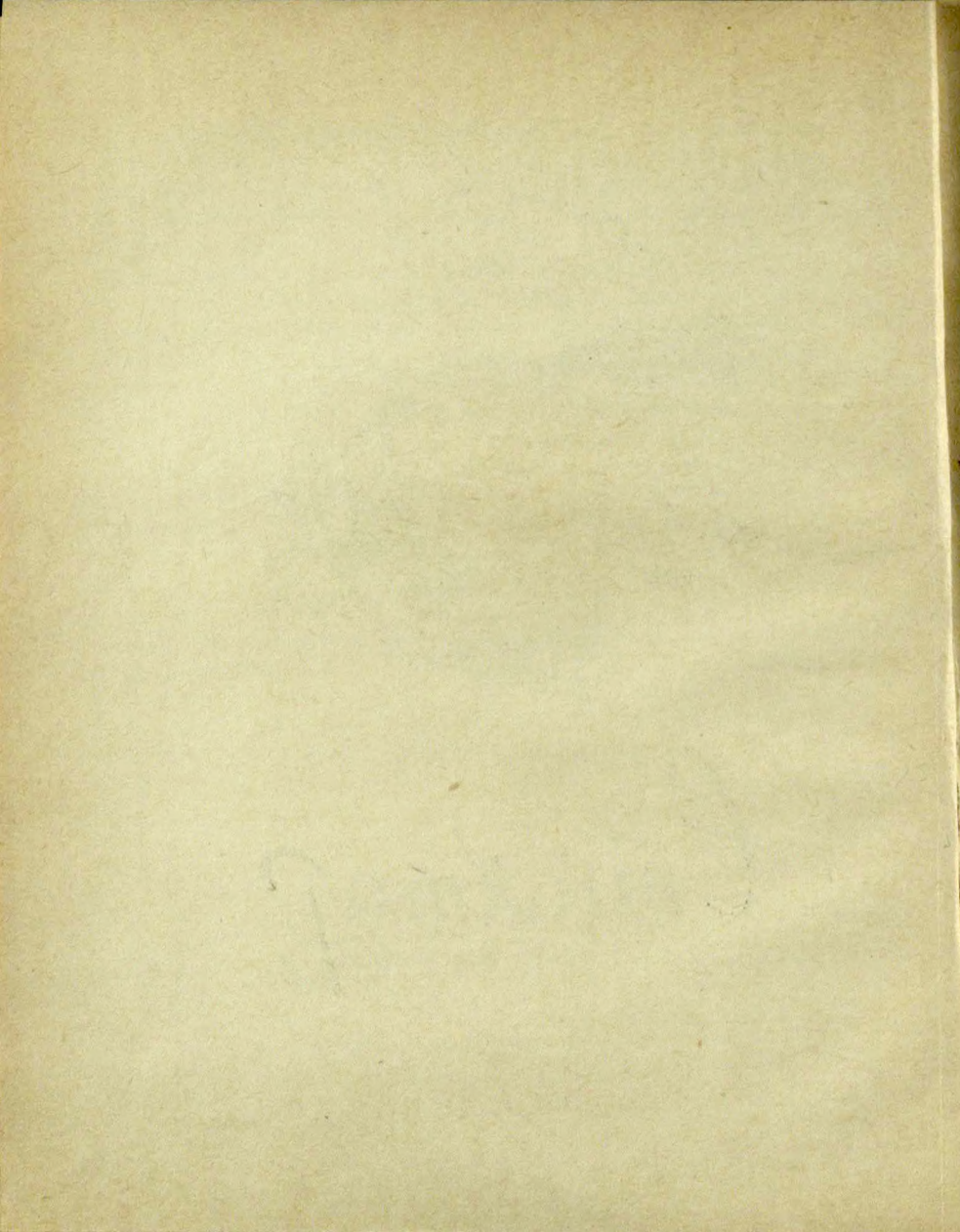
В. Кобяковтынъ произведениелери чахсы, отиг тилненъ пазылганнар. Тил саринанъ анынъ хайзы произведениелери ам даа чахсы козидим полар. Рассказтарны хыгырчатса, кизи писательнинъ чахсы «хойыг» тилине чапсып одырча.

Пу сыгарылчатхан книгада пис В. Кобяковтынъ прай пасхан нимелериненъ чахсызын таллап алгабыс. Пистинъ сагызыбыста хыгырыгчылар пу книганы хынып хыгыр саларлар. Амды осчеткен чиит аргыстарга пистинъ писательнинъ силиг пасхан произведениелери ирткен чуртты пилерге улуг туза полар.

П. А. Трояков.

Стужма

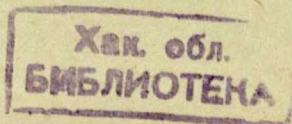

ЛЕНИННЕНЪЕР

(хакас ыры)

106626
Ах тасхыл чох полған полза,
Ағын суғ хайданъ килерчік,
Арғыс Ленин чох полған полза,
Арғыстас хайданъ пүдерчік.
Көк тасхыл чох полған полза,
Көглем суғ хайданъ килерчік,
Күлүк Ленин чох полған полза,
Колхозтар хайданъ пүдерчік.
Ах пулутты азыра парчанъ
Азыр ханаттыг аэроплан,
Аар пазығны анъдарарына
Арғыс Ленин ағылған.
Көк пулутты азыра парчанъ
Күстіг ханаттыг аэроплан,
Күс пазығны анъдарарына
Күлүк Ленин үгреткен.
Арғал чонны аарлыг хоныхха
Алданъ партия пастанча,
Аарлыг Ильичтің илбек кирегі
Алғып чонда тарапча.

1932 ч.

КОМСОМОЛЛАР-ОЛҒАННАР

Ыр хозымы:

Хости пазып, тинъе чөріп,
Комсомоллар-олғаннар! 2 хати.
Коммунисттер тоғызына
Күс хозарға тимдебіс.

.
.

Ыр хозымы:

Чаалап алған Совет үчүн,
Чааларданъ чалтанмаспыс.
Чалчы күзін пасчанънарданъ
Чалтанмаспыс күресте.

Ыр хозымы:

Тимір молат мылтинбысты
Тиліг холға тударбыс.
Тиксі чирнінъ пайларынанъ
Тизіп төдір чөрбеспіс.

Ыр хозымы:

Чаалазарға хынминчабыс
Чааға төөле тимдебіс.
Ханға тоспас ыырчыларны
Хара чирге порирбыс.

Ыр хозымы:

Хости пазып, тинъе чөріп, 2 хати.
Комсомоллар-олғаннар!

Хызылчар С. Р. С. 1932 ч.

ТОРҚА-ЧАЛҒЫС КЕМ ПОЛҒАН?

Тытығ хырнынъ чазылары
Тірілбиненъ тірілче,
Таарып салған чирнінъ паары
Талай чілі көрінче.
Хан үлгүзі турған туста,
Халсарығ ла от өсценъ,
Халых чөрбес ол чазыда
Харсахтығлар чол салчанъ.
Тытығ хырнынъ чазысында,
Тарап, оттап, мал чөрценъ,
Тооп, халтырап, мал хыринда
Торқа-чалғыс пас чөрценъ.
Хас тигір порастанып,
Харлығ пурғун ойлачанъ,
Хадарчынынъ харны астап,
Харах чазы ах чөрценъ.
Хырна тері тоныцағы
Хысхы соохты тутпачанъ.
Халын маллығ пай Харолданъ
Хынығ чоохтар испеченъ.
Хызыл Октябрь, чиде түзіп,
Хыя тастаан пазығны,
Хыстырғаннар пірігібізіп,
Хыра сапхан ыырчыны.
Чаа, таластар тохталғанда,
Чох-чоос үлгү турғысхан,
Чатхы саннығ чалбах чазы
Чалчыларни пол парған.
Күўлеп-салап тимір хара ат
Күбүр чирні талабысхан,
Күлүк хара ат чөрген чирде

Күренъ пугдай ас пысхан.
Мал хадарчанъ Торка-чалғыс
Мында устак-пастакча,
Манъат хынып ол тоғысты
Марғызахтыг апарча.
Чітіг анынъ характера
Читпес нимее чит чөрче,
Чағыл чөрген ырычыларданъ
Чарадии чох күресче.

1932 ч.

ПИОНЕРЛЕР

Пістінъ чазыбыс кічіг дее полза,
Позыбыс хынып сөлепчебіс,
Прай күреске тимде поларға
Прай күзібіс тинъе саларбыс.
Комсомол піске чол пүдір салған,
Кічіг, Октябрь олғаннарына,
Комсомолбынанъ тинъе турабыс,
Көгліг парарбыс Октябрь үчүн.
Кічіг поэмыс ойнап таа чөріп,
Киректіг нимее үгренедірбіс,
Кемнінъ дее полза алнында турып,
Киректіг сөсті сөлеп пирербіс.
Октябрь айнынъ көгліг күнінде,
Санъай халыхнанъ піріге сығарбыс.
Сиргек комсомол харындаспынанъ
Соона халбин хада пастырызарбыс.

Абакан 1932 ч.

КӨК ОДЫЧАХ

Көл хазында пүгічекте
Көк одыцах өс парған,
Тимір сапхы тимнеп алып,
Тинъни турып сапхабыс.
Ағбах пастығ одыцахтар
Анъдарылып түскеннер,
Ал сообыстанъ наныхахтар
Арланминанъ чатханнар.
Күгдүр-хағдыр хуруғ отты
Көпен иде үгебіс,
Кипти сузып сызыронанъ
Кизектерге тастаабыс.
Ханъаа, соорға таарлап килип,
Хазаабысха тартхабыс.
Көк інектер, ах інектер
Көк от чибес тосханнар,
Көнектерге чых толдыра
Күүлеме сүт пиргеннер.

ХАҚАС ПАРТИЗАННАРЫНЫҢ ЫРЫ

Ағарып турған ах тасхылы,
Ах пулут чили, көрін тур,
Атығып түскен хар порааны
Айынынъ харағын тулғап тур.
Көгеріп турған көк тасхылы,
Көк пулут чили, көрін тур,
Көдіріліп түскен күр порааны
Күннинъ харағын тулғап тур.
Ағаснанъ иткен саналары
Алтанып мұнер ат полар,

Ағазы хойығ тайғалары
Арали хонар чир полар.
Игірлеп иткен саналары
Изерлеп мўнер ат полар,
Илбек ағастығ тайғалары
Иртісте хонар чир полар.
Арғал чабалы бандаларны
Ах тасхылдағылар тидірлер.
Ах Уўс пазына сығып олары
Анда хыстапча, тидірлер.
Хартыға чіп тоспас Соловьевты
«Ханым» тасхылда, тидірлер.
Хан ісченъ чонын хоғдыр парып,
Хыстап чуртапча, тидірлер.
«Ханым» тасхылнынъ ўстўне піс
Халых чонмынанъ сығарбыс,
Хасхы Соловьев чонын піс
Хатығ ухпынанъ тоозарбыс.
«Тигір тізінінъ» ўстўне піс
Тирігліг чоннынъ сығарбыс,
Тискін Соловьев чонын піс
Тимір ухпынанъ тоозарбыс.

1933 ч.

ЧАЗЫДАНЪАР ЫР

Изен, чазымай,
Алғым сарығ чир!
Хайдағ көом саға
мин көглим?
Сағыстанъ халбас
Оскен чирімзінъ,
Махтачанъ сөсті
таппинчам.

Сині сағынзам,
Өрінібісчем,
Учух парғадағын
синзер.

Чалбах чайылған
Сіліг чазычанъ,
Аарлығ кибісненъ
төзелген.

Олған позымда
Мин көбөк чөргем,
Хустынъ табызын
көп искем.

Син часхар туста
Чазанадырзынъ,
Көк порчоланып,
күлініп.

Урде дее нимес,
Пайнынъ малына
Хадарығ полған
одынъда.

Амды, чазы, син
Советти полдынъ,
Мал колхозтарни
килібісті.

Азых пирігчі
Син полчадырзынъ,
Алтын азынъ
колхозтынъох.

Ырах таа чирденъ
Чулаттар килче,
Наа көглер саға
көглезіп.

Новосибирск 1934 ч.

МАИНЫНЪ ПАСТАҒЫ КҰНІ

Күннің харағы, сағылып сығып,
Көк чирнінъ үстүн чарытты.
Қуўлек танмынанъ сыбыри тынып,
Көгліг Майнынъ күні читті.
Хыймырап, таңа толғалып киліп,
Хызыл флагтар чайылча.
Хыри-пазы чох тўн тайға чіли,
Халых чон чөріп ығыпча.
Сабылызып турған хызыл флагтар
Сағыс чүректі хайнатча.
Сағып тимненген Майнынъ күнінде
Санъай чир үстү усхунча.
Тоғылах чирнінъ тооза сарина
Тоғысчы хыйғызы чайылча,
Тоғысчы күзін салдачанънарға
Түгенчі чыллар чидісче.

Новосибирск 1934 ч.

ХАР ПОРААН

Хатығ аястынъ амырын
Хазыр чил түзіп сайбады,
Халын төзелген харларын
Хар пораан идіп пулғады.
Көгілбей тигір төзінде
Күннің харағын көлетче,
Көлем чирлернінъ істінде
Көмек тағларны үглемче.
Хырның пөзиинче көмектер
Хыралығ чирге тасталзын,
Хызыл талайли пуғдайлар

Хырада туруп чайхалзын.
Чалтынънап аххан харнынъ суун
Чалбах хырада чаянъар,
Чахсы тимненіп хыразар
Часхы тоғысха сығанъар!

Новосибирск 1934 ч.

ЧАЙҒЫЗЫ ЧИТЧЕ

Алтон салаалар
Азырайбинанъ,
Арбах харағайлар
өсче.
Азырли хойығ
анахтарынанъ,
Айдас кўн чарини
көлетче.
Көк чібек кипненъ
тонан салабас,
Күдүр харағайлар
өсче.
Көп азырларын
ағбайтыбызабас,
Кўннинъ чарығын
көлетче.
Чайғы кўн ікі
чарным пызырып,
Чылиина сыдап
полбадым.
Чағын ағастынъ
төзіне парып,
Чалбах көлеткее
чазындым.

Чалахай тынып,
таныцах тартып,
Чапсых сөрөнненъ
сибады.
Чайғы кўнге
өрінген чіли,
Чалбах пўрлері
сарнасты.
Көлбейіп өскен
оттынъ тамыры
Көк чібек полип
төзелче.
Кўрлейіп чатхан
пу чирнінъ паары
Кўр чорғаннанъ
сөргенче.
Чалтынънап өскен
чахый порчолар,
Чазағлығ хыстар
осхастар.
Чарых хоосталызып,
мондылыс турлар;
Чайбанъназып,
кўлін турлар.
Чичек¹ порчолығ
чазы оттары
Читіре хойығ
өсчелер.
Чайғы тоғысгынъ
бригадалары,
Сапхы, машина

¹ Чичек (кач.) — көп ах порчолар.

тимненъер.
Хаарылып, хурып,
харға кіргенче,
Хазааға чыылып
чатсыннар.
Харлығ хысхыда
колхоз малына
Хайраллығ азых
ползыннар.

КАМАТ АҒА

Ағастығ хырнынъ олиинда
Арғыстас малы тарап чөр,
Ағарған пазы чалтырап,
Ағам Камат мал хадар чөр.
Алтанып чөрген тораадын
Ах өленъ отха позытты,
Аяс тигірінінъ алтында
Асталдырбинанъ көг салды.
Алтон азырлығ ағын суғ
Ах тасхылданъ килді ни,
Ахчаданъ аарлығ чиит тузым
Ачын пайларда иртті ни.
Иліг азырлығ ағын суғ
Илбек тасхылданъ инді ни,
Истенъ дее аарлығ чиит тузым
Ирлік-ханнарда иртті ни.
Тағданъ ахчатхан харнынъ суу
Тадии чох полчанъ ізерге,
Тарғынах кўннi көрері
Талыстығ полчанъ чўрекке.

Хырданъ ахчатхан харнынъ суу,
Хыныс чох полчанъ ізерге,
Хызаланъ кўннi кўрерi
Хыныстыг полчанъ чўрекке.
Сайлыгда сайлыг пу чолнынъ
Сайын арали суғ ахты,
Совет ўлгўзi турғали,
Сағыс-пiлiзiм хозылды.
Хумныгда хумныг пу чолнынъ
Хумын арали суғ ахты,
Хызыл Октябрь читкели,
Хыныстыг кўнiм чарыды.
Ах чазынынъ порчолары
Ахсах таа хойны ойлатча,
Аарлыг чуртазым колхозта
Апсах позымны кўўктiрче.
Кўк чазынынъ порчолары
Кўдiрткен хойны ойлатча,
Кўгліг чуртазым колхозта
Киирi позымны кўўктiрче.
Чарых хоныхха читкенде,
Чатпас таа осхас пу позым,
Кўгліг хоныхха читкенде,
Љлбес тее осхас пу позым.
Азыр мўўстiг пу малларны
Анъынъ ахсына пирбеспiн,
Аарлыг чуртым-колхозым
Аалыг сабланзын пу чирде.
Игiр мўўстiг пу малларны
Иттiнъ тiзiне пирбеспiн
Истiг чуртым пу колхозым
Илбек сабланзын пу чирде.

Новосибирск 1935. ч.

ТАСХАЧАХ

Басня

Тасхацах хысхы хараада соохха тоопча.
Тал ағастынъ пазында тарбайыбысхан одырча.
Тумзин ол идер-тудар чир таппин,
Тухрай киліп ханат алтына сухса даа,
Чылыбинча.

Соохха тооп сыдап полбаанда,
Чоохтанып, чобалып ол пастады:
«Адыр, танъда танъ чарызох,
Ағастынъ арбахтин таллап тапсамох,
Манъат араx чылыг уя

Чазап албаанда чарабас.

Мындаг иреені көріп, піди чуртап полбас,
Саасхан уязына кіріп солынарчыхсынъ,
Саасханнар, сайразып, чыыл килзелер,

Оларға сохтырчазынъ.

Татай... Халах, чуу!.. Чох, полар амды,
Халтырап сыдап полбас.

Танъдох хайди даа уя чазирға».
Көгер киліп танъ чараанда,
Көстел киліп кўн сыхханда,
Улуғ харахтыг тасхацах чылып парған.
Уя чазырын пазох ундуп салған.

Тасхацах осхас ундаачы кізілер
Табыларчых пістінъ дее арабыста, нанчылар.

1937 ч.

ХУЗЫЧАХ

Сыбдар-сабдыр хузыцах
Сырып пазында хонадыр,

Ханадағын чазабас
Хаал пазында хонадыр.
Хысхы читсе, хузычах
Хызаланъ чирге солынча,
Часхы читсе, өрініп,
Чазы чирге учухча.

АНЪЧЫ ХАРОЛ

Ай хара адына алтанып,
Аньнап тайгазар ол парған,
Аньнығ тайгаа чидіп алып,
Адын күзедіп ол хонған.
Аньнынъ чабалы чоон аба
Ағас аралы сых килген,
Ағас салаазын хычырада
Азахнанъ типсеп килиген.
Хынығып узир уйғу даа
Хырых пасха толап парған.
Харол атығчы ол туста
Хырлығ мылтиина чапсынған.
Чарын аразы сыстаанча
Чаза парбазын тіп көстеен,
Чағыннап килген абазар
Чалыннынъ ухты позытхан.
Тайғанынъ істі танъырап,
Тағнынъ янғызы чайылған,
Тарғынах тыннанъ ахынънап,
Тағнынъ абазы анъдарылған.
Атығчы Харол атханда,
Анынъ ух чаза парбақанъ,
Абаа даа полза тенъенде,

Андархызы сурылбачанъ.
Атар танъ атып чараанда.
Арыҕ кўн хараа сыхханда,
Атхан абазын сойарға
Анъчы Харол андар парды.
«Чазынарға даа манънанмады,
Чахсы генъенде», тіп парча.
Чағдада киліп көр турза,
Чабас хара ады пу чатча.

ЧИНЪІС

(Колхоных чииттерінінъ ыры)

Чары пѳзік чулаттарны
Чарданъ сыхпас тіценънер,
Чазы кічіг чиит улусты
Чалданъ сыхпас тіценънер.
Хыри пѳзік чулаттарны
Хырданъ сыхпас тіценънер,
Хысха частыҕ чиит улусты
Хулданъ сыхпас тіценънер.
Чарданъ сығып чул-чулаттар
Чазыларға чайылчалар,
Чалданъ сығып чиит улустар
Чарых хоных пастапчалар.
Хырданъ сығып чул-чулаттар
Хыраларға чайылчалар,
Хулданъ сығып чиит улустар
Хыныҕ хоных апарчалар.
Арбас-турбас тимір аттар
Ах чазыда кістесчелер,
Артых чѳптиг чиит улустар

Арғыстас тіп киптепчелер
Көк от чібес тимір аттар
Көк чазыда кістесчелер,
Көгліг чөптіг чиит улустар
Қолхозтарны көдірчелер.
Чарых үнненъ көглезенъер
Чалым хая күүлеп турзын,
Чарыспахти істененъер
Чабал ыырчы сайбал турзын.
Хынығ үнненъ сарназанъар
Хызыл хая күүлеп турзын,
Хынып киліп тоғынанъар
Халған ыырчы хызырылзын.

АТТАР ЧАРЫЗЫ

Көрдек се, көрдек,
 килген арғызым,
Көбөк тее сіліг
 аттар парилар.
Тимір халыхха
 тинънеп урғандағ,
Тинъ пір пүдістіг
 маллар полтырлар.
Тағнынъ кииктері
 тынъ сіліг анънар
Тайлыхпин чапчанъ
 ойлазадырлар.
Таназы чітіг
 пу сіліг маллар
Тағнынъ киигіненъ
 пір дее халбастар.

Маннап өскірген
чүгүрік маллар
Манъат артығын
пілеріненъер,
Марғыс чарысха
килділер олар.
Ала күркүлер
учуххан чілі,
Азағы чүгүрік
аттар килирлер.
Азах күзіненъ
алнын пылаза,
Айланыс чолны
типсеп килирлер.
Хатыг туйғахтар
хази тепкенде,
Хара тобырах
толазып одыр.
Чилге саптырып
чилін сығырызып,
Чібек хузурухтар
чайылызып одыр.
Халых колхозтар
хайраллап маннап,
Ханныг малларны
көптелдірчелер.
Хакасиянынъ пис
чыл пайрамын
Халын чидігліг
ам иртірчелер.
Көрерге сіліг
өкер хулуннар
Көрбечік полип

чудабазыннар.
Көп малнынъ ээзи,
совхоз-колхозтар,
Көгізіп малны
маннап тудынъар.

БАЙКАЛ КӨЛ

Көктер тигірге көріндес полып,
Көгөр турчазынъ, Байкал көл,
Күннінъ жараана чада сусталып,
Күмүске төйзінъ, чарых көл.
Көдіре пөзік синінъ тағларынъ
Күүлес турчалар тан сапса,
Көрерге сіліг синінъ хыраларынъ
Көбіктелчелер салғахха.
Ханалар осхас пөзік сыннарынъ
Халын тайғананъ чабынтыр,
Хазып тобырған хая-тағларынъ
Хайхатпастағ даа полбиндыр.
Хая-тағларнынъ хырых откізін
Хара паровоз өтілче,
Халын тайғалығ пирік сыннарға
Хыйғызын чайып чүгүрче.
Ханнынъ тузында халых албатаа
Қаторға мында толтыр ноо,
Хазах пиктерге сүйіг чыңда
Халых чобатхан чир пу ноо.
Улуғ Байкалны хаста субада
Улуғ паровоз ойлапча,
Узада парған анынъ чолынча
Узубин-чатпин хоолапча.

1935 ч.

ХЫСХЫ ХАРАА

Чағбынанъ урған чарытхым
Чарланып кӱйді алнымда,
Чалбах харааны тобырдым,
Чадын килбеді поэма.
Успіненъ урған чарытхым
Угденънеп кӱйді алнымда,
Узун харааны тобырдым.
Уйғум килбеді поэма.
Ағаснанъ иткен ручкам
Азыр холымда ойналзын,
Ала чохырли пасханым
Арға чоннары хығырзын.
Иптiг идiлген ручкам
Игiр холымда ойналзын,
Игiр чохырли пасханым
Истенiп халых хығырзын.

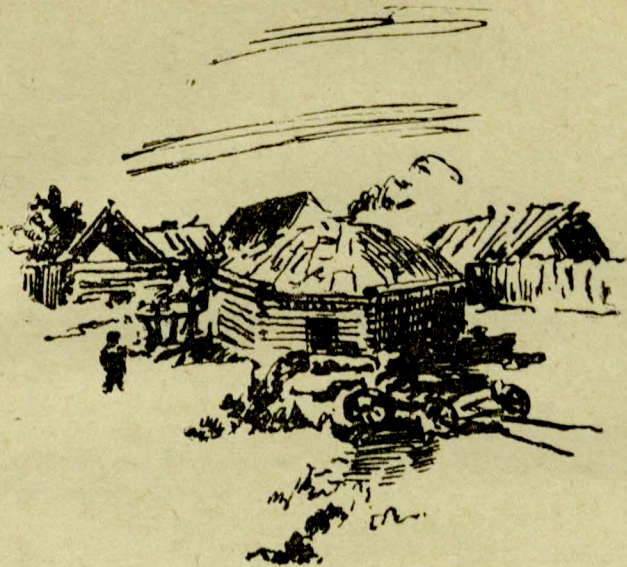
1935 ч.

ЧАСХЫДА

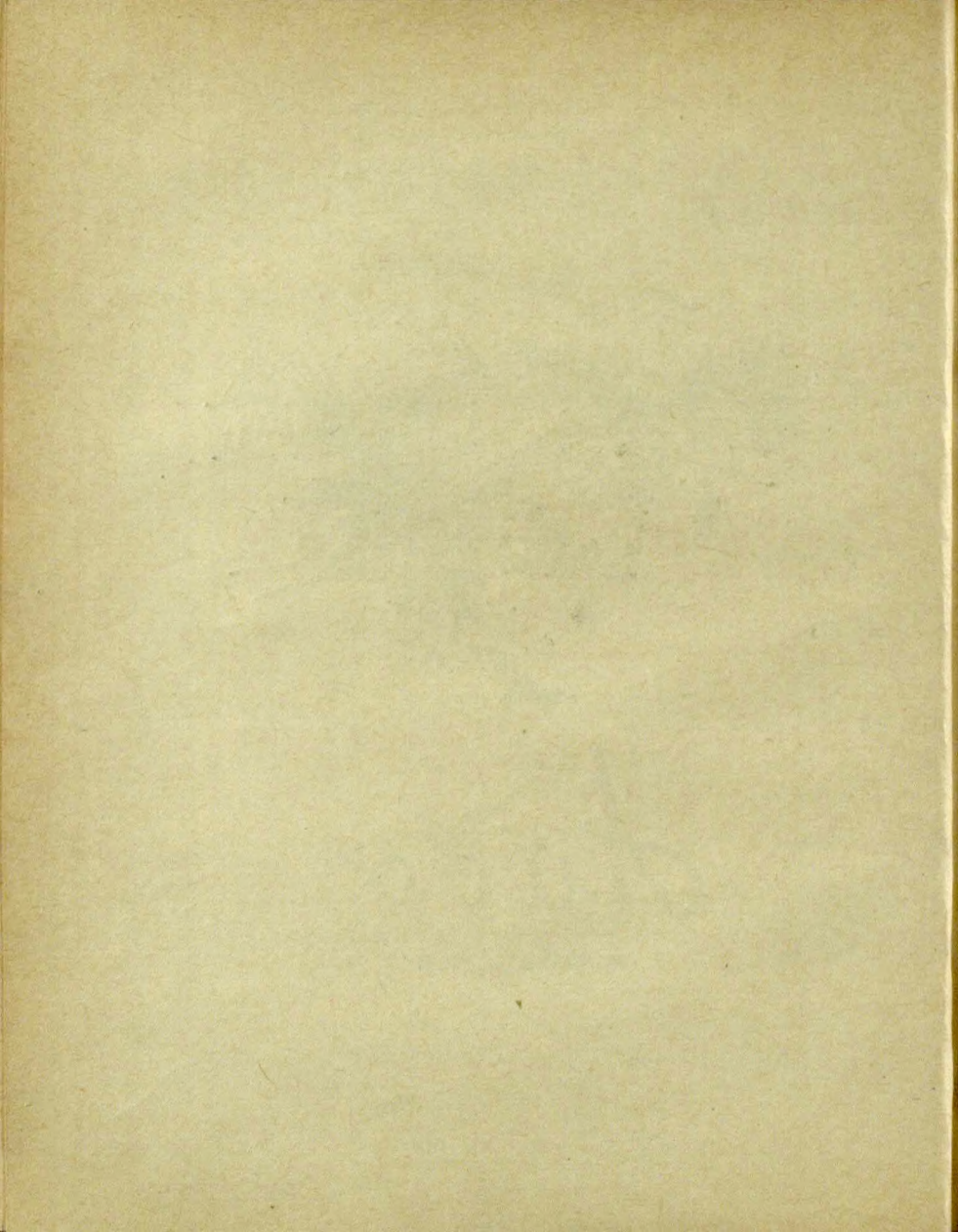
Часхызы чидіп,
Чалбыри түсті,
Чарых кӱн амды
Чалтынънабысты.
Чазынынъ істі
Чазалыбысты.
Чазы істінде
Чохчохай хустар,
Чачырап киліп,
Чара учухчалар.

Чалтынъ хамахтыг
Чалчанъ олғаннар
Час оттыг чирче
Чарыслапчалар.

1935 ч.

Аúdo
нобеемо

ЧАЗЫДА

Ол полған ирте часхыда. Чазынынъ, тағнынъ харлары хайылып, өзен-чiленънерге, оймах-осхылға чыыл турған туста. Чазынынъ iстiнде тўдўннiг кии кўгерiп, кўске өртiненъ ойған турған. Часхы кўннiнъ харағы, чылығ тынызын чайып, кўлiмзiреп турча. Наа килген торғайахтар чазы ўстўн кўглендiрiп сарнасчалар.

Ах ёленъ оттығ ах чазы, ала кибiс тартхан чiли, найрап турча. Ах чазынынъ сыххан оды, чiбек сасхан осхас поладыр, че амды, ирте часхыда, анынъ оды хысхы соохты тобырғанда, хуурта тартып, сарғал парған. Анда-мында кизек кўмек харларнынъ алтыннанъ, чирденъ кўк одычахтар кўрiнглеп одырчалар паза, ағбах састыр кiзiнiнъ састары чiли, чыланъ оттар ағбайызып одырлар. Ол чазынынъ ортызында кизек чуртыцах харалып одыр. Пiр заплотнанъ иткен турацах паза анынъ хыринда тыт хахпазынанъ чапхан анъмарах тур. Аннанъ пасха ол арада улуғ ачых хазаа. Ол чазы ортызындағы кизек чуртыцах Якын пайкынъ хойы турчанъ заимказы «Чазы кўл» полча. Якын чылнынъ хойын ирте часхыда хадарчыларына пеер ағылдырадыр.

Заимканынъ алны-хыри паза ўстўнсари хыри тло-

лыг, састыг чир. Алтынсаринда улуг нимес көлічек. Ол көл анда турган малнын сугады полча, аннанъар ол заимканы «Чазы көл» тіценънер.

Айдо, он частыг оолах, ах өлөнъ оттыг ах чазыча, чая тастаан хазых чіли, іскеркі тагзар тари сых парган улуг өөрліг хойнынъ соонанъ пір алтап турып, ікі алтап турып, пастыр парча. Анынъ ніскечек мойнычагы халбах пөріктіг пазын тіреп сыдабин, хойраларға хынчатхан чіли көрінче. Анынъ инънінде чабал чыртых тонычах. Анзы даа нанъмыр сууна нинче-нинче хати сығибас, анынъ соонда сығдыри хатып парган. Тонынынъ алны-кисті пілдіс чох пола изел парган. Азахтарында улуг, улти чох ипчі кізінінъ маймахтары холтанънас чөрче. Хонъалтах маймахтарын түрейіненъ киндір пағанъ поостанглап салған.

Айдонынъ соонча түгдүр түктіг Чохырах, тігдер-мындар тінъзіленіп ойлап, полған на нимені чыстаглап, чортыр чөрче. Анынъ чарых хулахтары, хысхы пөріктіні хулахтары чіли, халбастанглапча.

Айдо, куннінъ-танънынъ ыраххы иртенненъ харасхы иирге читкенче, пу ла өөр хойнынъ соонанъ чөріп, ұзінчі чылы парир. Анынъ, чазыда, тагда чөріп, чазы киизінінъ амырын сайбап чөрченъ түгдүр. Чохырахтанъ пасха пір дее арғызы чоғыл.

Чохырах чазыда чөрче, Айдонынъ ізестіг арғызы. Ол, амгаа читкенче, Айдонанъ хада мал хадарып, хара хойларны ачын анънынъ ахсына кірерденъ көп арачылыдыр.

Іскеркі «Айлах» тағнынъ идегіне чағдибас, нандыра айланабас, поэзынынъ килген чирін көріп, турча. Чазы ортызындагы кизек чуртыцах кўске өрті ойнаанына підірейіп көрінче. Ол пірееде көк киинінъ аразында чайғын суғнынъ ортызында турган чіли көрінібісче. Айдо,

андартын иртен сығып, андар нирде ле айланча. Анда килзе, Айдоны хыр пастығ Қамат апсах алындағы иргі кибірлерні чоохтағлап чүмертедір. Паза даа аннанъ пасха чапсых-чаланъ ниме истечогыл. Че мында, чазыда чөргенде, анынанъ чоохтасчанъ кізі чоғыл. Ағаа эріністіг. Ол амды сағызына ниме кірзе, аны тахпахха кирип, ырлап чөрче:

Тайман хара хойычаам
Ікі палазын хоғдыра чөр.
Тамнығ отты оттап алып,
Палаларын, эмізіп, азырап чөр.
Күн харағы тигірденъ чарып,
Чазыныиъ үстүн чылыт тур.
Хоос табыстығ торғайахтар
Чылығ чирденъ килбізіп.
Өрінізіп ырласчалар.
Олар амды уя чазап,
Палаларын сығарып ёскіерлер.

— Ай-а-ай, хамалар! — хойларынзар көріп, хыйғанах табыснанъ хысхырыбысча. Хылчанънап көрзе, «Айлах» тағнынъ олиинча пір чаланъ кізі сайбыр пазытнанъ тайдырып одыр. Ах азахтығ хызыл тораат мүнген, хысхацах сарығ тоннығ кізі көрледе чағди килиген. Хола хазағлығ иргі ағас ынъарчахтынъ¹ үстүнде пір хырина хыйын арах одырыбысхан килір.

Айдо, сит таяғына көксіненъ чөленіп, чаланъ кізіденъ харағын албин көр тур.

Паяғы кізі Айдонынъ тузына читкенде, адынынъ ахсын сала тохтада тарта тудыбысхан. Ах азахтығ тораат, тимір суғулиин күзүреде тайнап, тохти түскен.

— Э-эзэн. айол! — ат үстүненъ таныс нимес кізі күлініп арах суулана түскен.

¹ Ынъарчах (кач.) — изер ағазы.

— Изенѡк, — Айдо нымзах табыснанъ нандырған.

— Хой хадарып хаалап тур одырзынъ, я? — ибіре хылчанънабызып, сурған чіли тапсаан таныс нимес кизи.

— Хадарчалабын, — тіп, таяғынанъ чир сасхлап. төбін көрібізіп, нандырған Айдо

— Кемнінъ хойы полчанъдыр мынча көп?

— Якыннынъ хойы, — нандырған Айдо, хойларынзар харах тастап.

— Э-э-йа-йа... Піледірбін... Ол Питро Якызы ла полар чи?

— Йа, ол, — чарым табыснанъ тапсаан Айдо.

— Э-эк, түзіп, тамгы тартып аларчых нимезе, — паяғы ачых тінін ат пазынанъ сол хырина азыра тастабызып, түзе хонды. Анынъ азахтары аттынъ ікі мыхтызына ипти, ѡнетін эген ниме чіли. хойралғлап партыр. Хара кічигденъ сығара ат үстүнде чӧргенде, азах таа хойралбин хайдар парар за.

— Син тамгы тартадырзынъ ма, айол? — сурча Айдоданъ.

— Чох, мин тамгаа даа үгренмеем чи.

Ікӧленъ, амды удур-тӧдір айланызып, чирге нанныа чадып алдылар.

Паяғы кизи хойныннанъ ханъза-хапчых сығарабас, саптығ тамгыны чис пастығ ханъязына тыхтап чада парған. Анынъ сіміскеліг кӱренъ сырайы, часхы чилге салтырып, торылғлап парған. Хысхы сӧзхтынъ танъмалаан орыннары сырайында алынча пілдістіг.

— Син хайданъ паризынъ? — сурча Айдо.

— Мин... ѳӧр чылғы кілеп парчам... Кичее хараа кӱзедігденъ поэдыдысхам, хаамалар хайдар толғабыстылар полчанъ Син пірее чирде онънаан ноо полбинъ?

— Таанъ... Чылғы даа көрінмеем, — нандырды Айдо.

— Син кемнінъ чылғызын хадарчазынъ?

— Мин, мына пу, Парпустағы Эртемейнінъ чылғызын хадарчам.

Эртемей ол позы орыс кізі чи...

— Орыс те?

— Йа, а...

— Синінъ хадарчатхан чылғынъ көп пе?

— Минінъ чабаға хулуннанъ хада пір мунъ азыра полар.

— Пір мунъ!.. Пок...—танънап парған Айдо.—Анча нимені чалғызаан на хадарадырзынъ ма?

— Піс оолғымнанъ ікөленъ хадарчабыс. Оолғым синненъ сәлей¹ чи... Ам чылғы хыринда чалғызаан на халды. Пўүн чылғыларымны таппиныбыссам, хайди ла кўзедіп хонғай нize, — тіп чобалып чоохтапча пудурғы кізі. Анынъ сырайы ооғас-ооғас чыырылалап, сағысырап, чобалғаны сырайынанъ пілдістіг пол турадыр.

— Пістігъ көзейнібіс уғаа хазыр кізі... Пірее хулун ма, чабаға ба анъа нime кіріп, алай чідіп пе ноо парза, аннанъ чахсы ла кўн көрчеенъ чоғыл.

Аны истіп, Айдо істінде сағын салча, «че пу пай ла полған нимелер пістег чалчы-хулчуларға чалахай полчаа чоғыл одыр, орыс таа ползын, пос кізілері дее ползын — пірлер».

Тўрче поларынанъ, паяғы кізі, сағызына ундулған нime кіргендегі чіли, кинетін пазын көдіріп, Айдоданъ сурча:

— Син кемнінъ палазы пол пардынъ, айол?

— Минінъ пабам Карбай полған... Ічем—Тағай. Пабам ўреп парған, ічем ам даа изен, — Айдо, чирзер көріп, оттарны чымчып, чута тартхлап, чоохтапча.

¹ Сәлей (кач.) — сыны улуг арах.

— Мында син үрдөнъ ала хадарчазынъ ма пу малы?

— Үзінчі чылы парир.

— М-м н-а-а — улуғ тыныбызып, узун табыснанъ ырабысхан паяғы кізі.

— Адынъ кем полча синінъ, айол?

— Адым — Айдо.

Ананъ соон алдыра Айдо удур сурған ол кізіденъ:

— Синінъ адынъ кем полчанъ?

— Минінъ адым Чабус теен кізі полча,—күлімзі-реп тапсапча.

Айдоданъ ол кізі іди ниме-ноо сураглап чоохтасчат-ханда, ағаа най ла хынығ пол турадыр. Анынъ чурта-зындағы аар кўннерні ниик идібізеріне ол кізі полыс пиргідег осхас пілдір турадыр.

— Мин іеме дее тоғаспин най ўр пол пардым... Мині Якин мыннанъ нандырбинча пір дее... Маға кип-азах таа пирбинче пір дее. — Ол поэнының пабазына хоптан-ған чіли ол кізее чоохтанглапча.

— Анда-ағ... Сидік, оолғым, пістеглерге амды чур-тас, — улуғ тынып, чоохтапча пудурғы кізі.

Айдонынъ поэнының сағызына кірген аар чуртас, чобағлығ кўннер анынъ олған чўрегін пузухтырчалар. Анынъ харахтарынынъ чазы пірее-пірее чылтынъназып сыххлапча.

— Минінъ пабам Якин пайдох чўріп ўреен... Пірсінде хысхыда улуғ соохта минінъ пабамны Якин тоғысха сўрібіскен. Аннанъ пабам прай ўзўп парған килген. Харасхыда піс ічемненъ ыспачахта¹ одырғаныбыста, пабам кір килген. Анынъ сырайы от чарығында, тос чіли, ағарта тартып парған кўрін турадыр. Ол ічемні хығыр-

¹ Ыспачах (кач.) — столбалап иткен кічишек турачах.

ған, позы чалаастан полоин. Пабам чалаастандырған соонда, от хазына одырған. Мин анынъ азахтарын паза холларын сибап көргем, анынъ прай иди пус ла осхас полған.

— Пабанъ, сининъ хол-азаанъ ноға пиди ағарғлап парған? — сурғам мин.

— Ананъ хайдағ полар за, палам... үзүглеп парғанда, андағ пол парадыр, — теен ол.

Мин тынъ үзеен кизини анда ла көргем.

Ол хараағызын пабам ние дее чибин улуғ өстегде хонған. Танъари туста пабамнынъ иди уғаа тынъ изибіскен. Ол, уундар чоохтанғлап, тур кил турадыр. Пис ічемненъ хараа тооза узубаабыс.

Иртен пабамнынъ сырайы паза азах-холлары кизи таныча чох пола сизинглеп парған. Сырай-азахтарынанъ суғ аххлапчададыр.

Паяғы кизи, Айдонынъ ол чобалыстыр чооғын истип, позынынъ иди ағыр турған чили, сырайын чыыра тудынып чатча.

Тораат, ол чатхан ікөленънинъ хыринда иргі отты оттап, халых парған чөрче.

Айдо позынынъ чооғын аннанъ андар уластырыбохча.

— Иди пабам үс-төрт күн ағырған. Ағырчатханда, Якын, кире сал килип, пабама күрлебөк турадыр:

— Син, Карбай, ние полип амизе төзекте найрапчазынъ, тоғызынъа парбин!

— Ананъ соонда, пабамнынъ иди илепчеткенін көріп полар чізе, сығыбысхан, чуйух-чайых полип.

Пир күн иирде пабам уғаа тынъ ағырыбысхан. Пир онъдайнанъ чадып полбин айлахтанып ла чат турадыр. Соонда үр дее полбин пабам амыр чадыбысхан. Ананъ көрзебіс, пабам тынминча.

Ана ол кўнненъ сыгара ічемненъ піске чуртастынъ аары читкен.

Анынъ соонда піс ічемненъ парар чир чох Якындох чуртап тоғынғабыс. Якын мині пу заимкаа мал хадарарға ағыл салған. Амды ічем хайди чуртап, тоғынып, муханапчадыр нize...

Айдонынъ іди тілленіп чоохтаан чооғы Чабустынъ хал чўрегін хайнат салған. Анынъ прай сырай пўдізінде оларнынъ кўзінде чырапчатханнырға улуғ ла хынминчатханы іле пілдістіг полған.

Айдо ағаа паза даа көп ниме чоохтап, поэнынъ көнїнін алғыдарға көөленген, ол кізі, поэнынъ париган чиріне манъзырап, тимненібіспеен полза.

Торааттынъ холлаанынъ хаазын хатап палғап турып, ол чоохтан турча:

— Піске дее пірее хачан ўлўс читкейők се...

Туох тїнін чыы тудып, атха алтана тўскен.

— Че, анымчох, иркем... Хазых чўрчет... Мин пудурғы хаамаларны парып таап көримдек, — тіп адын тибїредїбіскен.

Айдо анымчохтазып, істїнде чарылызарға даа көөленмин арах тапсаан, че аны поэында ла сағын салған.

Торааттынъ суғулух көлечкезі сығдыразып, хылағай хузури чайылып, салбы тўбін инїске кире субай чорыхнанъ чорта халған. Сарығ тоннығ чылғы хадарчызы ат ўстўнде, улуғ пизїктегі чїли, абыдыла тўс халған.

Айдо пазох ах чазынынъ істїнде чалғызаан тура халды. Андағ даа полза, Айдо халын өөрліг хой малларны устак-пастак чўрче. Ол хойнынъ даа пастығы полғанына көнїніне сағ осхас.

— Ай-ай, хамалар, хара хурттар! — олған табызынанъ хысхыр салып, пастыр парча.

Ах өленъ оттығ ах чазыда, аспах хырлығ тағларда

Айдонынъ чѳрбеем чирі дее асхынах халыбысхан. Ол хайда оймах-осхыллыг чирлерні прай даа пілглидір. Анынъ Чохырағы даа хайда көп ѳркеліг, кўскеліг чирлерні манъат піледір.

Кўннинъ-танънынъ андаг узах чѳрістіг тоғыс Айдога аринча чархастыг полыбысхан, че чарханыстыг даа полза, паза парчанъ чир чоғыл, Якын тик азырирга хынмаан сылтаанда.

Пўўн Айдо малнанъ тынъ ирте чазаа сыххан. Аны хыр пастыг Камат апсах ыраххы танънанъох усхурыбысхан. Айдо сала-сула хатыг-хутуг нимененъ азыра-набас, малнанъ чазаа сыххан. Аны Камат апсах уйгузы ханганча даа узударчых, че тўни, ўр ниместе, Якын килебес аны кўр табыснанъ көксеп, кўрлеп парыбысхан:

— Син, кирі адай, чеен нименъе дее туроассынъ, малы ирте сығардырып орай ағылдырбин ол хуруг харынны узудып іскер тўзір чѳрзінъ!

Амды Камат апсах, Якыннынъ азырабиныбызарынанъ хорығып, Айдоны даа ирте усхурыбысча.

Якын пеер заимказына удаа киледір, чорға пазытчыл пора адын мўніп, мындағы ікѳленъні тѳѳле чалтырададыр:

— Сіер, адайлар, малынъарны чахсы кѳрбин хойны ол-пу ит салар ползар, анда сизінінъер... Мин сіерерні чоо соғып, сығара сўрербін!

Айдо Якыннынъ, ол көксестерін сағын чѳрче, ол сохпас нимес, сынап таа соғар.

Айдо, нымзах оттыг чирічек таллап таап, чабал тонычағын тѳзеніп, тўнъдере тўзіп, ойнап чатча. Чохырах анынъ хыринда ідѳк тўнъдере суна тўзіп чадыбысхан. Часхы кўннинъ чылыг тегені паза торғайахтарнынъ чегар ырласхлааны Айдоны узударга абытчатхан чіли истілген. Айдонынъ харахтары постары нуулып, сабахси

талазып, хара чирзер саба пастырыбысхан. Аннанъ андар Айдо, халын түс түзеп, узуп салыбысхан. Түзінде Айдо ічезін көр салған. Анынъ ічезі, нап-наа торғы көгенек, пизін торғы плат тартынып, ибінде чир ас-тамах тимнеп чөрче.

Стол үстүнде өнъ-пазы ас-тамах салып, Айдоны азырға ічезі манъзырап чөрче.

Айдо поэзы андағох наа көгенек кизибіскен полча, паза ол стол кистінде улуғ аалчы чили одырып, азыранып, тозынып одырчатхан полча.

Айдо істінде сағынча: «Якын маға анынъ малын хадарған үчүн, ахчаны сүреліг пирибісті, амды піс ічемненъ хада піди чырғап чуртапчабыс». Иди сағынабас, сүреліг өрінче.

Иди үр бе ас па полғанда, хайда-да ырах чирде Чохырахтынъ пүркек табызы истіле түскен. Айдо кинетін усхуна чачырап парған. Ананъ ол поэзынынъ түзіне микеледіп аар-пеер көрглеп одырча. Анда пір дее ниме: ічезі дее чоғыл, поэзынынъ наа көгенегі дее паза өнъ-пазы чіченъ ас-тамах таа чоғыл. Поэзынынъ кискен көгенегін көредір. Иргілеп, чыртылып, кірге чаба хатхан холыс көгенегі ле анынъ инънінде.

Айдо харахтарын чызынып ибіре-сибіре көріп одырганда, Якыннынъ чорға пора ады мында тайтынънап килир. Якын ат үстүнде хыйын одырыбысхан килир. Чохырах, аны көріп, ағаа удур ойлап үрчеткен полтыр. Чорға пора аттыг Якын түрче поларынанъ Айдонынъ тузына чиде түскен. Айдо анынъ сырайында чабал, соох, хынызы чох тудыныс көр салған.

— Х-хайдадыр с-синінъ малларынь?.. Э-э! — Якын пір харағын хыза көрбиненъ ірлене түскен.

Айдо аар-пеер хылчанънаан, че анынъ хойы хайдарда, аспах озарина, ас парған полған.

Анынъ пос чўрегі түрсўлезіп, нандырап сѳс таппин турадыр, харагастарын аар-пеер чалтанънада кѳріп.

— Ноо нимее хайбанънап турзынъ?... Мин сині чи, сині, узудар ўчўн азырап тонандырчам ма?! — пазох чабал, абани осхас, харлама табыс истілген. Ол табыс тоозылғалахтох, Айдонынъ пазын арта аар салымнынъ хаас пичік сынъыли түскен.

Айдо, пастағы сабыстынъ ит ачиина сыдабин чирге сўспектене түзіп, ананъ, чабал тонычағын сѳзіре, ойлап саххан. Полызии чох Айдо оолахтынъ ачығ табызы ас-талып, анъ сынанныбысхан Якыннанъ азын полбин ой-лапча. Анынъ аястығ, алданыстығ табызы пірде истіліп, пірде истілбин парыбыс турадыр.

— Паза піди пір дее узубаспын, сохпа мині, пір дее узубаспын, малымны тооза чыым! — алданча Айдо.

Позынынъ чўрегінде Якынны сағам даа чох идібизер чіли полча.

Че он частығ Айдонынъ алданғанына хара сағыстығ Якын хайарын даа хайбин турадыр. Хаас пичік пір орынға түбен хатап теепче.

— Сісерні піди ўгретпеенде пазынъарға сығалбас, адайлар, — харлапча Якын.

Ол туста Чохырах, Айдонынъ хысхырып оорлаан табызын истіп, Якынға хазырланыбысхан. Ол пора ат-тынъ тунзуғына сегіріп, ідіргек табыснанъ ўріп, ірлен сыххан.

Чорға пора ат Чохырахтанъ чалтанып пірееде чѳр-бин тоғыр тастағлапча.

— Адай адайға полысча ба... Мин сісерні... — Якын, тізін ызырынып, ікі ізенъее тур киліп, Чохырахты пичік-ненъ сабадыр. Че чапчанъ Чохырах тоғыр сегірібісче. Якын хуруғ чирні хурландырыбызадыр.

Айдо ол туста соонзар хылчанънап, ачыг теестіг пи-
чіктенъ хутуларға, тағнынъ олиинча ойлапча.

Якыннынъ чархандыриина Чохырах уламох чаптанып
идіргектен сыххан. Сыртынынъ түгі, сосха щетиназы чі-
ли, турглабысхан. Түрче поларынанъ Чохырах, чітіг тіс-
терін ырсайтыбызып, пора аттынъ тунзуғына сегірібіс-
кен. Пора аттынъ таналары тардайып, хохырыбызып,
ананъ чалбағынча тоғыр тастаан. Көпен улиинча Якын
ат үстүнде ілін полбин, ат хабырғазынзар нандығып
парған, сарсых азағы ізенъеденъ суурынып, пазынанъ
чирге чачыла парған.

Чорға пора ат, ікі хулахтарын пістелдіріп, хохырып,
аннанъ на кұс салған.

Якын сарсых азағын ізенъеденъ суур полбин, талбах
чіли, сөзіріліп, кўзүри халған.

—Тпру-тпру-тпру!.. Суйт!.. Суйт, хаарған!.. Суйт!.. —
Якыннынъ табазы тігде-мында ла истіл парча.

Ол туста Чохырах Якыннынъ соонанъ сўрізіп, хал-
хан чирденъ хаап, сығара хаап, чурух-чарығын тола-
дып одырча.

Якыннынъ ізенъедегі азағынынъ маймағы азағынанъ
суурынып азырыл халбаан полза, анынъ тіріг дее хала-
ры ікінціліг полған. Ис сағызы тайбалып, чирде тоны
пазына пўргел парған нимені Чохырах ананъ на пазох
чоон путха тахлап халған. Ис-товарнанъ тіккен чол-
лыг хара станынынъ сол пуды маймах түрейіне чит-
кенче ибестел халған.

— Йо-о... йо-о-о, чиктің адайы... Су-уйт, анъ
палазы, тооза идімні тыданчы идерге чөр!.. Су-уйт!
Якын идінінъ ағырғанына сыданмин, харахтарын алас-
сулас көріп, абағырча. Ананъ ікі холынанъ чирге тая-
нып, турарға мөкейзөк, Чохырах, сегір киліп, көнъ итке
тыынабас, пазох одырта тартыбысча.

Иди ўр бе ас па полған соонда, хайди полза азах ўстўне турып, Чохырахтанъ хутуларға пора адынынъ соонанъ ойлап сыххан. Чохырах, соонанъ сўрізе киліп, хаабох одырча.

— Су-уйт, хаарған!... Су-уйт, чік пасхан! — хысхырып ол ікі холын тарбайтып, тохти тўзіп, талғы чіли айлахтаныбысча. Хара чирні харбабысса, холына пір дее ниме уруна чоғыл. Иди, хайди-полза чап адайданъ азырылып алып, Якин пора адынынъ соонча соо чал-тыхтап ойлапча.

— Мин сині... чанынъа чидербін... көзідербін! — тохти тўзіп, харлап, хысхырып парча.

Анда ла Чохырах Айдонынъ сын хабасчызы полған. Анда Чохырах Айдоға поэнынынъ пабазы-ічезі осхас аястығ пол турадыр, ол анынъ хырина ойлап килгенде, мойнынанъ арта хучахтап, поэы ам даа ылғанъзырап турадыр. Анынъ азах-холлары талып, сыртынынъ иди сырлазып, ол «Айлах» тағнынъ ўстўне чадап сых килген. Тағнынъ аархы сарин харап көрзе, ол арадағы оймах-осхылларға көп хой прай тарабысхан чөрче.

Көп хойнынъ соонанъ пастанаалбин пір тойман хара ахсах хойычах, ікі хурағанын хоғдыра, хыр ўстўне наа ла сығып оттап чөр. Айдоны көре ле, ол, палаларына харолып, алын азағынанъ чир чачып, удур пастырғлап тур. Аны көре ле, Айдонынъ сағызына ічезі кір парған. Ол амды сағынча — ічем-пабамнынъ хойнында полғанда, олар мині аячанънар, пір дее кізее хыйыхтирға пирбеченънер. Амды маға чалғыс поэыма кем полызар за, тіп, улугъ чобағнанъ чобалып, харағынынъ чазын кірліг нииненъ чызып турча.

Хайдар парчанъ? Пірее чирге пас өткенни парыбысчанъ ма, Якиннынъ малын тасты. Алай пазох олох малы хадарып, Якиннынъ, анъ чіли, пазынғанына сыда-

чанъ ма? Іңезіне парарчых — анзы Якыннынъ холында.

Іди чобал турғанда, Айдонынъ сағызына наа, хатығ тіріг сағыс кіре түскен. Ол, кинетін улуғ тыныбызып, ибіре харабысхан.

— Чох.. чох мин паза айланмасын пу заимкаа.. Мага сидік мында. — Айдо, чазы ортызында харал турған кизек чуртсар көрібізіп, чарыда чоохтаныбысхан чалғызаан, позы чирге одырып, сол холынанъ таян салған.

Чохырах ол туста Айдонынъ сырайын чыстап, чалғирга сынып, чылбанънап чөрче.

Амды Якын Айдонынъ на ырчызы нимес, че ол Чохырахтынъ даа хынмас чабал ырчызы пол парған.

Тағнынъ озари хыринда ин парған сарсых чол чадыр. Айдо ол чолча парарға сағыныбысхан. Хайда полза, пірее пасха кизіде тоғынып алай ба мал хадарып чуртир, че Якында паза сыдачаа чоғыл. Ол амды Айдоны уламох тынъ соғар паза аны олох сығара сүрібізер. Айдо аны ла сағынған, чабал тонычаан инъніне тастап, тағданъ индіре пастыра халған.

Айдо амды хадарчанъ халых малны чазыда таста узун чолча чөрігчі полыбысхан. Чохырах, анынъ соонча, пірееде алға кіріп, пірееде соона халыбызып, түгдіренънеп парча.

НАА ОРЫНДА

Иртен сыххан кўн харағы ииргі туста чабырылабас, кидер турған арам ағастығ тағнынъ пазына көленібіскен. Чазы істінде ииргі сыхтығ кии, сөрөн тыныстанып, чайылыбысхан. Чоғар учуғып, көгліг сарнасчанъ торғайахтар, пірденъ-пірденъ от аразына түсклеп, сарыннарын тохтатхлапчалар. Хараа чоллығ халбах ханаттығ

тасхацахтар, чол хырина хона түзіп, ананъ пазох, чоғар тастаан чурух чіли, халбанънап учуғыбысчалар.

Чалғыс азах чолыцах тоозылчаа-парчаа чох пірееде онъ сарина, пірде сол сарина игірли субалып ла парча.

Айдо амды поэнының мал хадарып чөрченъ таных чирлеріненъ ырах пасха-пасха пүдістіг чирлерге кірізіп одырча.

Айдонынъ азахтары чалғыс азах чолыцахча тинъ хаалағастар синеглеп килче. Анынъ харны астап, пуннары поэглап, тістері элізіп килче. Харасхы харааға кіріп, чолданъ ноо ас халбим тіп, чиксініп, ол чөрізін айныда пирерге хынадыр. Че майтығыбысхан азахтар сөс истерге сах іди хыныхсыбин килчелер.

Іди киле-киле паяғы чалғыс азах чолыцах Айдоны ўс азах улуг чолға кире ал килген. Амды Айдо сала өріне түскен. «Амды пу улуг чол мині пірее аалға учурадар ла учурадар», тіп сағын салған, ананъ тұрче тохти түзіп, ол улуг чолча пастыр сыхты.

Айдонынъ өрінгені тик полбиндыр. Пір хырыцах ўс-тўне сығып көрзе, хырынъ озари хыринда чазы чирде суғ чалтырап көрінче. Паза ол суғнынъ хазында тігдемында от чылтырасхлапча. «Че пу аал полды полар», сағынча ол.

— Че, Чохырах, аалға чидіп одырбыс... Тігіне көзенектер чарыглапча... Көрчезінъ ме? — Айдо Чохырағына кізее чоохтаан чіли чоохтап килче. Чохырах, Айдозар чылбанънап, хулахтарын на хыймырат салған.

Ырах чарыпчатхан одыцахтар чағын чарыбысхан. Амды ол көзенек тобыра чараан оттарны тани даа көрерге чараан.

Тігде-мында адай ўрўскені истіледір. Чохырах, аны истіп хынъзыглап, аалзар көріп, Айдонынъ алнына тоғыр ойлаглапча.

— Че-че, чөр, ноо нимеденъ хорыгыбыстынъ, — Чо-хырагына тапсап килче. Амды пу таныс нимес аалда Айдонынъ хонар даа чирі чоғыл. Аалға кірзе, адай-хус Чохырахты тутхлир. Хайди полчанъ ниме зе?

Иди сагынып-пөгиніп килиріп көр килизе, чолданъ ырах нимес пір сиденнеп салған отха тōй ниме хара-ладыр. Айдо чолданъ сыгып андар чөр сыххан. Чағди піріп көрзе, сынабох, пірсі пүдүн, пірсі чарымына читі-ре талаан оттыг сиден тур. Чохырах сиденге чиде ле чол кизіп, азағын көдіріп, түрче турып, ананъ үс-төрт хатап чирні тōдір тееп-теөбізіп, сиден ибіре тінззілеп ойлабысхан. Че анда пір дее ниме чох полған.

Айдо чарымын талаан кизектің үстүне сығабас, чахсы чыстыг от аразына кірібіскен. Чохырах анынъ хыринда халас чіли түріл түс парған.

Майых парған Айдо оолахтынъ харны даа астааны күзөк полған, че нымзах от төзек, тадылыг уйгу Айдоны табырах саба пасхан.

Хараағызы иртіп, көк танъ көгеріп чарып килген. Көк тигірниң чылтыстары пүлеркеп чітклебіскен. Айдо пастап хайди түскен позы, сах ідөк халын уйгу алып узупчатхан полған.

Кинетін, пазох Чохырах нименінъ-де сағбазын алып, пүркек табыснанъ үріп пастаан. Айдонынъ хулағына Чохырахтынъ табызы пастап ырах истіліп ананъ чағын ачых-чарых истілібіскенде, ол, усхун парып, пазын хо-байтып көрче. Анынъ уйғулыг харағына пастап пір дее ниме көрінмин, ананъ чахсы иде харахтарын чызыбы-зып көрзе, төрт атты ханъааға көліп, соонанъ-соона чидекти палғағлап салып, пір кізі сиденге чағдап ки-лир.

«Че, амды пу кізі мині от типсепчезінъ тіп пазох ча-ныма чидер» тіп сагынып, Айдонынъ чүрегі сабыл пас-

таан. Айдо, Чохырахты хыгырып алып, табырағынча анынъ мойнына поэнынынъ стан чагазындағы хаас хурычағын систіп, Чохырахтынъ мойнына палгаан. Чохырах, ол кізее кўрленіп, тарындырып, улам киректі ардадыбызарынанъ Айдо сизінче.

Паяғы кізі сиден тастында алнындағы адын тохтадыбысхан.

Айдо, от ўстўненъ тўс киліп, ол кізінінъ хатығ табыснанъ көксезізерін сағып турча.

Че пудурғы кізі, Айдоны кўр табыснанъ көксезізер орнына, агаа хыныстығ изен пирген. Анынъ іди тапсап изен пиргені Айдонынъ істіне най даа хыныстығ, чылығ тыныс полып, чайыла килген. Анынъ кўренъ, сінеен арах сырайы паза чылығ көрістіг хоор харахтары, Якын осхастарнина пір дее тўйі чоғыл.

— Нымзах төзекте узудынъ ма, айол? — кўлімзірибес, Айдоданъ сурған ол.

— Йа... г!-г!-г! — ідөк кўлімзіреп, өрініп, нандырган Айдо.

— Мда... Хайданъ парирып мында хоныбысхазынъ?.. Хараа килген поларзынъ чи? — сурған кізі.

— Йа, хараа киліп, хоныбысхам. — Айдо, сиден төзінзер пастыр парирып, чоохтапча:

— Аалға хараа парзам даа анда олох таныс чоғыл. Мында улича чылығ узудым, — орыс тілі ол хоза тартыбыс тур.

— Амды син маға от таарлирға хабазар нонъ, йа, айол? — кўлімзіреп чоохтапча.

— Мин от таарлап пілечоғылбын, — хабазар кўнни пар даа полза, Айдо пілініп чоохтапча.

— Адынъ кемдір, айол?

— Адым—Айдо.

— Мин сині от таарлатпаспын, Айдоцах... Син таар-

лаан оттынъ ўстўнде ле турарзынъ, — алнындағы адын сиденге кири чидектеп чадып, чоохтапча.

— Чарир, турарбын, — чаратхан Айдо. Ол позын іди иркелеп адаан кізіні ам на көрді.

Ханъаа ўстўне от, улуғ сызыронынъ азырында киліп, өспиненъ өс сыххан. Айдо ханъаанынъ пірде алнынзар, пірде соонзар сығып ла манънанминча. Андағ кўстіг кізіні Айдо ам на көрді.

— Сининъ адынъ кемдір? — Айдо амды аннанъ сурча.

— Мининъ ме? — кўлімзіреп нандырча. — Мининъ адым мына пу сабдар ат, хе-хе-хе... — нымзах ойын-кўлкі хоза тартыпча.

Айдоға даа анынъ іди теені кўлкі килістіг пол парған, — г!-г!-г!, — кізенънепче ол.

Соонанъ табырағынча Айдонынъ сурин тик халғыспасха сынын сөлеен:

— Мининъ адым Торка полча. Мыннанъ аалзар хада парып, анда азыранарбыс. Син тынъ астапча поларзынъ.

Торканынъ ол чоохтары прай Айдонынъ көнъніне толғыдағ полча.

— Син хайданъ сығара парчазынъ, ырах па? — сурча Торка.

Айдо прай поэынынъ килген сылтағларын хырыгданъ сығара чоохтапча Торкаа.

— Йа-а... Сағам іди чуртирға килісче чи, — Торка, Айдонынъ ол чооғына түгеде киртініп паза аяп таа тапсағлапча. — Мининъ көзейінім мына пу Питун аалында чуртапчатхан Кустук тіп пай кізі полча. Мыннанъ парза, син анынанъ чоохтас көр. Ол мал хадарар кізі кирексеен осхас пол чөрген. Анда пір чирде чуртирбыс.

Айдо Торкабынанъ төрт атха от таарлаан аразында иледе нима чоохтасхан. Олар түрченінъ не аразында тынъ чахсы танызып алғаннар. Торка Айдогох осхас чалчы кізі, че анынъ чазы ла Айдонинанъ улуғ. Ол 22 частығ. Че аны көрген кізі 30 частыға санир. Кічигденъ сығара аар тоғыс Торканынъ чиит тузын азынадох хызыр салған.

Ўр ниместенъ Торкабынанъ Айдо Кустуктынъ чуртында полғаннар. Ўстүн чапхан ах көзенектіг улуғ тура Айдонынъ харағында хайди-хайди соны көрін турча. Анынъ хырында заплотнанъ иткен чабызах чалғыс турачах пілер-пілдірбес турча. Анзы Кустуктынъ чалчылары чуртачанъ турачах.

Торка, ханъаадағы оттарны от хазаазына кирип, түзиргеп чөргенде, хазаа озаринанъ кізі табызы истіле түскен:

— Одынъ түзірзенъ, син иргі чуртсар інек одына пар кил! Анда пазох ўр чубанмин чапчанъ кил. Аннанъ килзенъ, ат хазаазынынъ арығын кўреп төк саларзынъ.

Айдо ол табыс кил турған чирге хылчанънап көрче. Анынъ харағына пір хара тонны чайбанчыхха чабынған, хара хурусха пөріктіг, симіс сырайлыг кізі турча. Торкаа хатығ табыснанъ чахығ пирип, поэы улуғ туразар алыс-толыс пастыр парир. Анынъ изірігес полғаны чөрізіненъ пілдістіг.

Торка, анынъ соонанъ алдыра харах пулиинанъ көрібізіп, — ана ол Кустук. Көрдінъ ме? — сурған Айдо-данъ.

— М-м... — Айдо істінде ле кінърен салған.

От түзіріп манънанғанда, Торка Айдоны чалғыс турачахсар хығырып кир парған.

Турачахтынъ істі харасхы. Чир поллығ. Ізіктің сол хырында таснанъ салған соолда улуғ чис чайник пула-

зып хайнап турча. Ізiктiнъ онъ саринда, стенедегi ағас сиилерде, ат тiрiглерi толдыра.

Тасхартын чиит ипчi кiзi холларында чарымдых iпек паза тимiр аяғастығ сұт тудынып кiр килген. Ол, нимелерiн чабызах стол ұстүне салып, Торкаа сөлепче:

—Позынъ даа азыранып алғайзынъ за, тiгi чейник хайнаан полар... Мин iпек хазаазынынъ арығын ам даа тсоза ардаалахпын, парып, тоос килим, — чоохтанып чапчанъ сығыбысхан. Ол Торканынъ ипчiзi полтыр. Аны Айдо соортын пiлген.

Торка, чабызах столахха азырал тимнеп, Айдоны позынанъ хада азыранарға одыртхан. Азыранып одырып, ол Айдоға сөлидiр:

— Син Кустукка кiрiп чоохтас көр, ол мал хадарарға ниме чаллир полбазын. Анынъ инегiнiнъ хадарчызы, түни наада ағырыбызып, нан парыбысхан пабазына. Чаллаза, син аннанъ тон, маймах паза көгенек-стан чоохтазарзынъ, — үгретче Торка. — Қисченъ кип-азаам чоғыл тиирзiнъ. Малны часхы айға читкенче хадарар поларзынъ.

Прай ол чөптi Айдо истiп көгiске алынып алған.

Торка табырах арах тимненiп пазох тоғысха парыбысхан.

Айдо, чалғыс турачахтанъ сығып, улуг туранынъ iзiгiн чадап тiдiнiп азып, чүрекси-чүрекси кiр парған. Кiрiп, пөригiн суурып, iзiк наағына чөлене тур салған. Ибiнiнъ iстi аллығ ачых-чарых. Айдо ол туранынъ iстiнде позы позына уғаа кiчiгбiн тiп сағын турадыр.

Горницаданъ Кустук, хоос ханъазын салаазына хыстыр салып, сығара пастыр килген. Айдоны көре ле, ниме кiлеп чөрзiнъ тiп, пiр дее нимее санабин сурча.

Айдо, пазын төбiн тудыбызып, — ми-мин... тiгi...мал хадарар чир тiлеп чөрбiн, — чадап тапсаан.

— Ім... Мал хадарарға... Андағ... Мынынъ алнында
чи мал хадарчанъзынъ ма?

— Хадарғам. Үс тее чыл хадарғам.

— Че, чарир... Чахсы хадарар ползанъ, мин сині
інек хадарарға чаллирбын... Азырирбын, малымны чах-
сы хадарзанъ, — Кустук харағын хыза, кўліндіре арах
көріп, Айдоны чўмерте чоохтаглап тур.

— Ми-минінъ... пу... — тонына көзідіп, — кип-азаам
чоғыл. Маймаам, стан-көгенеем дее чоғыл, — Айдо
сурарға чоох пастирынанъ, Кустук, анынъ кілирге хын
турғанын азынадох сис салып, тапсабысхан.

— Кип-азах те?.. Ниме сурарын наалбинох чөр
ноонъ... Пастап тоғызынъ көзіт. Ананъ көрербіс. Кибім
чоғыл тіп чөр... — позы горницазына кір парир, Айдо-
нынъ паза парар чирі чоғын піліп.

Айдо, чабал пөрігіцеең кизіп, табырағынча сығы-
бысхан, Кустуктынъ азырир полғанына даа өрініп.

Че амды Айдонынъ алнында пазох наа, тоозылбас-
парбас тоғыс турыбысхан. Амды таңдағы кўнненъ сы-
ғара інек хадарып пастирға кирек. Айдо, кірлестенъ
түзіп, тўрче турып, ананъ пөрігін хамахсар чылдыры-
бызып, ыспацахсар пастырыбысхан.

АЙДО АРАЧЫЛАҒЧЫ

Аннанъ пеер чарым чыл иртіп парған, Айдо Кустук-
ка чалланғали. Чылығ чайғызы иртебес, хатығ кўскў-
зіне сабылып килген. Өскен оттынъ тамыры учунанъ
пасти хызарып онънап, ағастарнынъ пүрі хури плазып
сығдырасча. Иртен иирде соох тан Айдонынъ чабал
тонычағын тігденъ-мыннанъ тобыра саап чөредір.

Айдо ачын Якыннанъ поэп килебес, мында даа ма-
халығ чирге урунмаанох. Ол поэынынъ тоғызын нинче

дее чахсы харазып толдырчатса, Кустук пирер полган кип-азахты ам даа пирбинче. Айдо поэнынь харнын на азыранар үчүн, чазаг-чалаас сөл чазыны ибір чөредір, мал хадарып. Азыранчанъ даа нимезі хара іпекненъ чагбан чай паза пірееде ачаан сүт, анзы даа арам на поладыр.

Айдонынъ сагынып, түүліп, чөрченъ чобагларын Торка ла төөле түбен-пасха чапсых чоохтар, хормачы чоохтар чоохтаглап өріндіредір.

Торка күйнінъ-танънынъ иртенгізін пулунъ-палынъ-нанъох турып тогысха парыбызадыр, ананъ ииргізін харасхы хараа пол парза киледір.

Пірееде иирде орайда азыранып алып, хайдар-да аал аразына парыбызадыр.

Пірсінде Торка ідөк тогыстанъ киле ле азыранминох хайдар-да парарга чалаас талбах пөриин кизіп сыгарга тимнен турганда, Айдо аннанъ сурган.

— Син, Торка, хайдар парирзынъ? Мині дее хада апар за, пірее чирге ааллап.

— Сага чарабас, мин ырах парим, Айдоцах, узу.

Торка сых парган.

Айдо тыспанып полбаан, ол тонана тартып, Торканы сүрізе сыххан. Торка хазаа озарина көленеріненъ, Айдо анынъ соонанъ пастыр сыххан.

Торка парган-парган, аалнынъ хырина чагдап, пір чалгыс турачахха кір парган. Айдо, ол турачахха читіре ойлабызып, агаа кірерге тідінмин, тасхар турыбысхан. Тынънап турчатса, анда кізілер кінъірескен осхас. Торканынъ табызы андох истілче. Айдо, көзенек алтына парып, аннанъ көөлче пахлап көрче.

Ибде үс-төрт иреннер тонагларынанъ одырлар.

Ибнінъ ээзі хара сагаллыг, кизе таарган састыг кізі чисток (шесток) үстүнде одырып, чис пастыг ханъза-

зын тартып, пурладып одырча. Анынъ сырайы хайдагда улуғ кирек сағынып төбін көре сөлейип одырча. Ол, анда одырған кизилерге пазын көдіріп, чарым табыснанъ чоохтапча:

— Че, оодлар, пу кўннерде піске хайди даа полза тимнен саларға кирек... Саға, Торка, аттынъ чахсызынанъ таллап тимнирге кирек полар.

— Аалдағы хусхун-саасханнар сискелекте піске табырах сығарға кирек, — пір ах тонның кизи тапсапча, — мининъ ўттиг тимір ниме прай тимде...

Айдо оларнынъ чоохтасхан чоохтарын, хайдар даа парарға тимненчеткеннерін пір дее онъарылбаан. Ананъ наныбызып ыспацахта узубысхан.

Иртен тур килзе, танъ наа чарып одыр. Торка хача-нох тоғысха парыбысхан.

Ол кўн Айдо малын сығарып хазынның тағны олығли ырланып париганда, Чохырах хазынъ ағастар аразына кире ойлабысхан. Ананъ түрче поларынанъ ағас аразында Чохырахтынъ табызы янъыланып истілген. Ол ағас тастына сығара ойлап килебес, ананъ пазох нандыра айлана чачырап, ўр сыххан.

Айдо, ағассар айланып, анъдып турча, «пу анда анъ ниме көрди полар чізе» тіп сағын турча. Түрче тынънап турып, ананъ ол інектерінінъ соонча пастыр сыххан.

Кинетін ағассар кизи табызы истіле тўскен:

— Пеер кил, айол!..

Айдо, чочып парып, кинетін нандыра айлана чачырап, көрібіскен. Көрзе, ағас аразынанъ пір кизи көксі көрін тур. Айдо пастап хорығыбызып иніс төбін кўс саларға тимнен турғанда, ол кизи пазох чарых ўнненъ тапсабысхан.

— Кил пеер!..Хорыхпа, хорыхпа!..

Кізі ағас аразынанъ улам іле сых килген. Анынъ пүдізі, азахтарынынъ игірі Айдоға хайда-да көрген чілі пілдіре тўскен. Айдо анынъзар тідінмин-тідинмин, тура тура пастыр сыххан. Соортын ол хысхахах сарығ тоннығ, игір азахтығ, күренъ сырайынанъ чылымсырых кўлімзірес чайыл турған Чабусты анда ла тани көр салған, Анынъ инънінде узун мылтых сырай турған. Айдо, хаалағын айныдыбызып, позы сала кўлімзіріок пирген.

— Мин синінъ Чохыраанъны көре ле танып салғам,— тапсабысхан Чабус, хачан Айдо анынъ тузына читкенде, ағаа позынынъ харала тоорылған холын сун чадабас. — Тағ тағнанъ уруныспачанъ, ікі нанчы тоғаспин полбачанъ теені сын полтыр, — кўлініп чоохтапча Чабус.

— Хайданъ пу чирге чит килдіні син? — Айдо улуғох кізее кибірленіп Чабустанъ сурча.

— Ир кізее парча чирде поларға килізедір чи, оолғым, — нандырған ол.

— Че, пеер, ағас аразынзар, тўрче одырып чоохтазанъ,—Чабус, нандыра айланыбызып, Айдоға сөледі. Ол, сол азағын элдіре пазып, ағассар ахсап чөр сыххан. Көрзе, Чабус, сол пудына иргі холысты сарибас, тастынанъ ниске пағычахнанъ палғап салтыр.

—Азағынъ хайди полғандыр? — сурған Айдо, анынъ хости одырчадабас.

Чабус, маймағынынъ тўрейін көөлче чоғар сығара тарта пиріп, чудап парған сырайын чыыра тудына пиріп, ананъ тапсаан:

— Че, оолғым, синненъ ниме чазырим за, мин палығладыбысхам, ухнанъ чізе...

Айдо андағ хорғыстығ чоохты, ухнанъ аттырған теенін, алнында улуғларданъ на исченъ. Амды Чабус іди сөлеенде, анынъ иді-сөөгі ухнанъ аттырған кізіни чілі чаллаза тўскен.

— Ахтарбынанъ атысхабыс, — тидір Чабус, — тын пирік, чуртас аарлығ... Адымны аттырыбох, позым палығладыбох, мында ікінчі кўнін астап чадырбын. Анынъ ирнілері торыла хура тартылғлап партыр. Наахтары орты тўсклеп парған.

Айдо кинетін хабына тартып, тіс пастана тура хоньп, позынынъ хойныннанъ чарымни кискен іпек тўбі сығар килген:

— Мына, мин пирчем саға, — сунған Чабуссар.

Аны көре ле, Чабустынъ харахтары көгліг пола пирген, позы кўлінібіскен.

Ана... іпек пар синінъ. — Ікі холынанъ хаап алабас, ананъ Айдоны сыртынанъ иркелеп, іпегін улуғ тайнап чіп пастаан. Аны көріп одырабас, Айдоға аястығ даа лаза илїргестіг дее пілдірген. Ұр нимес поларынанъ Айдонынъ улуғ нимес кизек іпегезі тоозыл парған. Тўгенчі тайнамын азырыбызып, Чабус, ўстўндегі сағалын чызыныбызып, сөлеен:

— Э-эк, амды суғ даа полған полза чарирчых.

Айдонынъ сағам даа суғ ағыларға ойлабызар көнїні пар полған, че ол чағын арада суғ чох полған. Ол амды нбіре-сибіре хылчанънап көріп ле тохтап одырған.

Чазыдағы чолча париған чаланъ кизіні онънап салабас, Чабус, мылтығын таянып, азах ўстўне тур килген. Ананъ ол, Айдонынъ инъніне холын салабас, ағаа сөлеен:

— Че, оолғым, мин мыннанъ амды парыбызарға хынчам, син мында маға учураам тибес пір дее кизе чоххтаба, көр. Піс чох-чоостарны пайларданъ позыдар ўчўн кўресчебіс.

Ананъ Чабус, мылтығын таянып, ағас аразына нандыра кірібіскен. Ол позынынъ палығлығ азағынанъ сиберли пазып ахсап парыбысхан.

Ол кўн Айдо, малын хадарып, иирде ибзер малнанъ хада айланып килиріп көр салған, Кустуктынъ сиден істінде пір хос ат көлігде паза нинче-де чаланъ аттар турғлапчалар. Сиден істіне кір киліп, ол аар-пеер хылчанънап, көрглеп, түрче турған. Ананъ ибде кізі кінърескені истілібіскен ағаа. Аны исте ле, Айдо, сала манъзыри сенекке кире ойлабызып, ізік тобыра тынънап турза, анда Айдонынъ алындағы ээзі — Якыннынъ табызы истілче. Аннанъ пасха Кустуктынъ паза хайдағда таныс нимес табыстар. Айдо чідібіскен тынънан тур.

— Пістінъ арада даа андағ адайлар, партизаннарға пірігіп, хайзы тайғаа сыххлап парғаннар — Якын чоохтап тур. — Оларны хайди даа полза сағам өделетпин чабыра بازارға кирек.

Кустук, хайданъ-да истіп салған опып, поэнынъ аалындағы киректі чоохтапча:

— Мында пістінъ дее туюх хабарда тимнен чөрген кізілер пар ба хайдағ... Мына пу Семен, Илек паза пу минінъ сүмелиим, Торка. Анынъ үчүн мин сірерге килзіннер тіп хабарлабын чи.

— Ана-ана!.. Оларны!.. Оларны, адайларны, сағамох хабынғалахта тутхлап мындар чөргісклебізерге кирек, — Якын чарым табыснанъ чоохтапча.

— Че... Пістенъ хыйа хайдар парарлар, — таныс нимес табыс истілче. Анынъ изірік чоохтаан тілі сүннүгіп истілче.

Айдонынъ, Торканы паза аннанъ даа пасхаларын тудып хайдар-да идерге хынчатханнарын истіп, чүрегі түрслезе түскен.

Ол туста Торканынъ ханъааларынынъ ығыразып одынъ тартып наа читкеннері истілген.

Кустуктынъ оградазынынъ істінде мылтыхтыг чаланъалар көрінізе түскеннер.

Айдо, улуғ манъзытта ойлап парып, Торкаа чоохтапча:

— Мында, Кустукка хайдағ-да кізілер килгеннер, олар сині паза кемнерні-де тударға чоохтасчалар.

Аны исте ле, Торканынъ харахтары улуғ ачылыбыс-ханнар. Анынъ сырайы, иргі от чіли, хуурта тартыбыс-хан. Ананъ ол, пір сабдар атты систіп, чабыдахха мўне тарта ла, чардых аттарын көлігде тасты, өзен істінзер чапчанъ чідібіскен.

Паза тұрче поларынанъ уличаа чаланъ кізілер тігдер-мындар чўгүртклеп тура парғаннар. Олар ахтар (казактар) полғаннар.

Адай-хустынъ ўріскені, олған-узахтынъ хысхырыс-ханы, орласханы аалнынъ амырын сайбап турадыр.

Хайди идіп көрзе, уличаа Кустуктынъ ибінзер чаланъа кізілер ікі чазағ кізіні пір пағнанъ палғап алып, ағылып одырлар.

Айдо оларнынъ пірсін танып салған. Ол Торка парчанъ кічичек чалғыс турачахтынъ ээзі, хара сағаллығ кізі полған. Оларнынъ ікізінінъ дее сырайлары хан пол парған.

— Соххлапчалар одыр, — ўрўгіп чоохтанча Айдо. Ағаа олар уғаа тынъ аястығ пол турғаннар.

Ол, тыстан полбин пулунънанъ пулунъа ойлап, көленіп, пахлап көрче.

Кустуктынъ ибіненъ сағам на сууласчатхан кізілер пу ағылған кізілерге удур сыххлап килгеннер. Олар прайзы изірігестер. Кустукнанъ Якын пағдағы кізілерні көре ле, удур-төдір хылчанъназып кўлінізе түскеннер. Ах пөріктіг, чылтырах мархалығ, хылыс суғынған пір хара сырайлығ орыс пағдағы кізілернінъ алнында хамчызын тудынып, азағын таза пазып турып алған. Оларны хай хынғанни сөккклеп, сурча:

— Сөленъер, адайлар, нинчедір мында партизанға парарға тимненген кизилер? Сөлезер, тынынъар халғы-зарбын, че... сөлебезер, сирер мининъ холымдазар!

Иди сөкклеп пазын ікі инъніне тастап тур.

Пагда турған ікөленънинъ пір дее сөстері истілбеен.

Түрче поларынанъ ікі чаланъ, мылтыхтыг кизилер чиде түскеннер. Олар, тохти түзіп, хара сырайлыг пастыхтарына чоохтапчалар:

— Таппин халчыхпыс, чабыдах атха мўніп хачыбыстыр!

Олар Торканы таппин халтырлар.

— Соонанъ сўрізіп, сағамох тут килінъер! — оларға хара сырайлыг кизи кўрлеп тапсабысхан.

Ікі аттынъ табаны ыраххы чирде тігірезе парыбысхан.

Кустук, пагдагы кизилернинъ алинына ойлап киліп, оларзар салаананъ көстеп, чоохтапча:

— Мына пу, пу адайлар киректі пастапчатхан... Мына пулар, — тірге хырт тудынып ойлап чөрче.

Пу турған хара сырайлыг орыс тізін ызырынып:

— Сирер мині ўр алдандыарға сағынчазар ба? — хысхырып пастыр киліп, хамчынанъ оларнынъ сырайларынанъ чыртып сыххан. Иди дее соғып, оларны пір дее ние сөлет полбаан.

Анчада хара сырайлыг орыс казактарына чарғычахаан пирібіскен:

— Пу адайларға ікі ух хорадыбызынъар! — Ол пазох пірер хатап сырайларына хамчынанъ сапхлабысхан. Иди чахаан пирериненъ, пагдагы полызии чох ікөленъ хол аразында көрінмин дее парғаннар.

Ізіп, тоозып чырғачанъ ўс нанчы хучахтазып пазох улуг ибге кире пастырызыбысханнар.

Түрче поларынанъ мылтых табызы, хатыг агас чара

тартыл турған чіли, тарсыли түскен. Анынъ соонанъ паза пір хати.

Аны ла истеріненъ, Айдонынъ чўрегі ниме хазалған чіли ачыза түскен. Изі-сағызы орнында чох пола хорых парған. Хазаа аразына кире ойлабызып, от алтына кіріп, чазыныбысхан. Анда ол хона чатхан.

Ах казактар, постарынынъ кирексіп килген нимелерін пүдір салып, олох кўн чўрглеп парғаннар.

Аалнынъ аразында тігде-мында кўйглеен тураларнынъ хазыр тўдўннері чоғар пулуттарға сіри атыххлап турадыр. Торка кірченъ Семеннынъ кічицек турачағы тооза кўй парған, анынъ орнында читіре кўйбеен туруннар ла пулазып чатхлаан паза чарымы изел парған соол кўрін турған.

Иреннер паза ипчілер пала-пархаларын хоғдырып, алай ба хайзы оларын хучахтас, хазаа-хахпахтарданъ, чар алтынанъ пірденъ-пірденъ сыххлап, иблерінзер килерге тідінмин турғаннар, оларнынъ туралары хыринда хапхы адай чатхандағы чіли.

Кустукпынанъ Якын, казактарнынъ соонда удур-төдір сыйлазып, ынағ пайчы полип одыр халғаннар. Айдо, оларнынъ ах казактарбынанъ пірігіп, постарынынъ хынмаан кізілерін иледіп өдіргеннерін поэынынъ харағынанъ анда көрген. Айдонынъ ол сыынанъ оларзар сағынарға сағызына даа чабал полған. Ол кўннинъ танънынъ уйғу-чадыннанъ даа асхан. Чазыда чўрзе, сағыснанъ саналып, чобал чўрче, нименінъ ўчўн ол ікі кізіні чобат салғаннарына.

Кустуктынъ аньмарынынъ кистіндегі стее чабылған хызыл хан пір дее арыбин, хызыл чалын чіли, чабыла сиип парған турчанъ. Аал істінде аны көрбеен, аны пілбеен улуғ даа, кічиг дее кізі чох полған.

ЧИНҢЫС ПАЙРАМЫ

Тасхар кўскў хараа. Ай хап-харасхы. Тигірде чылтыстар пачырама чылтырас тур. Чабызахына чалғыс турачахтынъ кічичек көзенегі чадап ла харасхы тобыра паланънап турча.

Турачахтынъ істінде сала-сула иткен тас соолда чалғыс турун кўйзе-кўйбин іди ле тырсылазып пулапча. Ол оттынъ чарығына чир полда тўзеен талбах ўстўнде ікі сырай сарғалып одыр. Олар Айдо паза Кустуктынъ пір чалчызы Парлас полған. Олар, ікўленъ паспах суғына одырып, чис чейниктенъ чей урып, азыранып одырлар.

Парлас хазыр паданнығ чейні сотка чірченінъ хыринанъ соода ўріп ўстўне-ўстўне оортап ічипче. Азыралары оларнынъ — хара іпекненъ чағбан чей.

Айдонынъ сағызында ам даа ол пағда-суғда килген чобатырған ікі кизи. Ол пілініп одырча, Торкаа хабарлабаан полза, ағаа даа олох кўн поларчых. Харын даа сўлеенім чахсы, тіп ўрініп одыр.

— Тўнеегі ікі кизіні мында ноға атханнар полар? — Айдо Парластанъ чарым табыснанъ сурча.

— Олар партизанға парарға тимнен чўрген полтырлар ни, — тіпче Парлас ідўк чарым табыснанъ.

— Партизан ол хайдағ чондыр? — сурған Айдо.

— Олар хызыллар ба хайдағ... Пу чізе ахтарбынанъ чааласчатхан. Олар, чох-чоос паза чалчыларнынъ хонининъ ўчўн кўрезіп, чааласчалар, іди чоохтаан маға Торка, — тіпче Парлас. — Олар пайларны чох идерге хынчалар ба хайдағ.

Айдоға амды ол кирек сала онъарылыстығ улыбысхан. Хайданъар оларға пу пай Кустук осхастар даа хынмин хоптап ўдіртіпчеткені іле пілдістіг улыбысхан.

Айдо, иегін арам-арам тайнап, ізіг чейні, ідөк порлада оортап, ісче.

Иртенінде Айдо халых інек-малны күндегөк чили тань чарирынань сығарып хадар парыбысхан. Ол күн иирге саабылыбысханда, хачан чарых күн харағы чабыс тағнынъ пазына түскенде, нанып көніккен інек-маллар улуғ чолча көөлче субалызып сыхханнар. Айдо, сит таяғын таянып, аар маймахтарын арам-арам алнынзар тастағлап килче. Улуғ аалнынъ пазына чағдап киліп, көр килизе, аалнынъ амыры сайбалып, пазох хайдағ-да чон хорылысча. Аны көріп, Айдонынъ пазох идісөөгіне соох чайыла түсті, «че пазох кізі чанына читченънер килділер одыр» тіп сағынды. Хырығда турған ибнінъ хазаазынынъ пулиина парып, пір столбаа чөленіп, Айдо чилбірезіп турча.

Иди көр турғанда, аал аразынанъ ікі чаланъ аттыг кізілер чорыхнанъ аал пазынзар позыдып одырлар. Оларны көріп, Айдо улам на пулунъа чапсыныбысхан тур. Айдонынъ тузына чиде ле, пір чаланъ кізізі Айдо-зар пура тартыбысхан адын.

Айдонынъ, аны ла көргенде, ис-хут чоғыл. «Пулар мині өдірерге тілеп чөрлер полар» тіп сағынып, чүрексіп турча. Че хайди итселер, иди итчетсіннер... Айдо, ікі харағын чычылада нууп, чирге тўньдере тўзіп, чадыбысты. Анда ол пір-пілініп, пір-пілінмин чатханда, хайдағ-да таныс кізінінъ табызы істілген чили пілдірген.

— Ноға анъдарылыбыстынъ... Тур, хорыхпа, — пастап таныбин тапсабысхан.

Айдо, көөлче харағын сыырайтып, холын азыра көрчетсе, Торканынъ күренъ сырайы мында ат ұстўнде чалтанънап тур. Аны көреріненъ, Айдонынъ істіне чылығ чайыла түскен. Ол, өрінгеніненъ тура сал киліп, күлін тее полбин, ылғап таа полбин турча. Торканынъ хы-

лыс-мылтии хыҕдыразып, ат үстүнөнъ түзе сал килип, Айдонынъ чарнына саап, ахсына пір хати охсанған.

— Ок, аарлыҕ арҕызым, арачылаҕчым... Пісти чинъ-ді... Піс тірігбіс! — Торка Айдоға сын істі-чүрегіненъ чоохтап турадыр. Анынъ сырайында чахсы чылыҕ сағыс пос көрін турған осхас.

Айдонынъ харағы партизаннынъ тим-тириинзер танънаныстыҕ чылтырап турча. Ол Торкаданъ суар даа, аҕаа чоохтир даа нимезін табынмин турча. Хорыханы тарап парған.

— Мылтиинъ манъадохтыр, а, — чоохтапча.

— Пістинъ мылтыхтар хомай полбачанъ, — Торка, чалахай кўлкізіненъ кўлініп, тапсапча.

— Кил пеер, минінъ адыма алтан көр, — тіп, Торка Айдоны холданъ хаап чидектепче атсар.

Айдо атха мўнмин тынъ ўр пол парған. Аҕаа паптап чиксіністіҕ осхас полған. Торка аны азах алып ат үстўне сығарыбысханда, Айдо изер хамағына тыынып онъ-ейе араҳ одырыбысхан. Ол, ат үстўнде кўлімзіреп, ирні чидіспин одырча.

— Чохырах, ам на хайданъ-да ойлап килип, паптап тура түзіп, ананъ ол Торканы алында көргенненъер, аҕаа сунғар пах чўре халған.

— Синінъ хыйға арҕызынъ ам даа хада ноо, — тіп, Торка Чохырахты пазынанъ сыйбапча.

Улуғ чолча амды Айдобынанъ Торка пірсі чазағ, пірсі чаланъ чоохтазып, килчелер. Торка Айдоға амды ҕрай сынны чоохтапча.

— Амды ах казактарны тооза хырдыбыс. Піс амды оларны халғаннарын сўріп тоосчабыс, — чоохтапча Торка. — Мин мыннанъ тизіп сыҕабас, хызыл партизаннарыны пис кўн пазынанъ таап, хозылғам. Че мин, Айдо, синінъ андағ ниме онъарылчах полғанынъа тынъ ўрін-

чем. Мин сині пір дее ундубаспын. Піс үлүстігібіс! Піс чингысчілербіс! — Торка өріністігі табыснанъ чоохтап килче.

Ол чингыс — сын чингыс полған.

Аалнынъ даа аразында чон, хара сеек чілі, хайназыбысхан. Айдонынъ харағында прайзы туған-чағын осхас, прайзы пос кізілері.

Флагтар тігде-мында халбастанып көрінглек турадыр. Айдонынъ өрінгеніне хысхырыбызары кил турадыр.

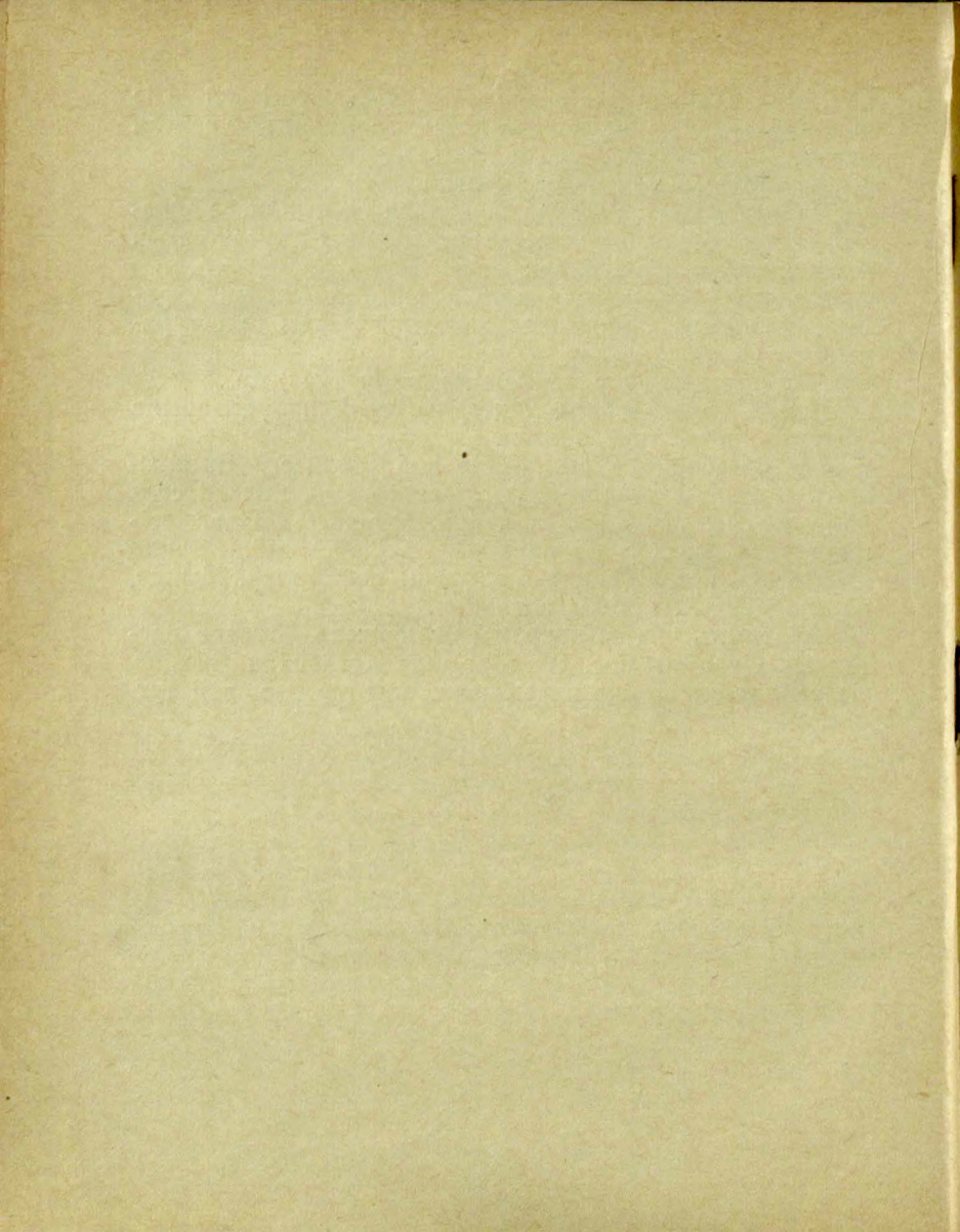
Аал аразында ыр табызы янъылан турадыр.

Парча чирде ограда ізіктеріне, тура пулунънарына флагтар хызылғлап парған.

Іди уличаца парирып, Айдо көр килизе, Якынмынанъ Кустукты холларын сыртына тартып, палғап салған ікі чаланъ кізі аал ортызындағы флаг көрін турған туразар сүр парирлар. Олар Якынны анда арестовать полип ағылып одырған полтырлар. Мында, тізенъ, Кустукты ілібөк алғаннар.

Айдонынъ чингыс пайрамы пу күнненъ сығара пас-талған. Ол амды пос. Ол төрт чыл тоғаспаан іцезіне. Сағам даа ол іцезіне парыбызар, аны пір дее кізі тут-пас.

Ол чингыс пайрамын Айдо өлгенче дее ундубас.

Рассказчик

МЫЛТЫХ ТАБЫЗЫ

Чазыда хар тооза даа хайыл парған полған. Саргал турған чазынынъ үстүнде кўске өрті ойналып, прай нименінъ пүдизін игір-пүгүр иде көріндір турған. Ырах тағлар түдүннig киині тобыра көппегес пола көрін турғаннар. Тигірде пір дее пулут чох полған, анда прай чирнінъ үстүн чылыда чарыдып, чалтаныстыг чалғыс кўн харағы сағыл турған.

Чазы істінче алтынсарых иде харалып сиилчеткен улуг чолча чаланъ кізі сайбыр чорыхнанъ париған. Анынъ мўнген ах хамахтыг тораады, мойнын сөөлдіре салып, хулахтарын хыймыратхлап, суғлух көлечкезін хығдырадып, чортыр париған. Хысхацах хара тоннынъ паза иргі хара хурусха пөріктіг чиит оол ат үстүнде, улуг пизіктегі чіли, абыдыл париған. Ол чибіргі частыг Петке Сабуров полған. Ол, адын пазыттандыра тохтада пирип, позы хойнынанъ төрткіл конверт сығарып алып, көріп, ананъ кинетін ибіре хылчанънабызып, конвертін табырағынча хойнына нандыра суғыбысхан. Анынъ париған чолы субада килген хая пазынанъ ибіре иртіп парған. Хаянынъ пазы Ыўске көп нимес ле читпин тохтапча. Ол хаянынъ пазынанъ ибір парза, пірее хайдаг полза ниме пол парарын ол пір дее сағынмаан.

Кичеек Петкенінъ пу чолча иртері бандиттернінъ атаманы Кулаковха истіл парған. Оспа аалдағы Тырхынның ибінде Кулаков-бандит атаманы хончатханда, Тырхын агаа сөлеен.

— Минінъ зе... харах уян даа полза, хулах хусхунинанъ пасха нимес... Кичее, орайда, көзенек алтынанъ тынънап турабас, иском, мына пу, Очылайның ооллары, Семён паза Мишка, чоохтасчатханнар: письмо пазабас, хызыллар отрядының штабына ызыбызарға тибес...

Тырхынның искен-көрген нимезі төөле дее Кулаковтынъ хулағында поладыр.

Кулаков пүүн поэнының бандиттериненъ хада, хаяның үстүнде ирткен-парғанна хадарып-хадарып, чадарға сағыныбысхан.

Тораттынъ туйғактары тастыг чолча тохлазып, сайбыр пазытта париган. Петке абыдылып, ат үстүнде хыйын арах одырып, чол хазында наа ла тобыр килген көк одычактарны көріп, істінде өрініп, көөлче ырлап, париган. Анынъ чарнын часхы кўн харағы чылыт парчатхан.

Кинетін хаяны янъыландыра мылтых тазылап халған. Тораат, чочып,—чолнынъ тастына сығара сегіре түзіп, ананъ тура салған. Петке туюх тинін холынанъ поэдыбысхан, холларынанъ көксін хабынып, ананъ аттынъ онъ хабырғазынзар сыбырылып, түзібіскен. Анынъ көксиненъ нискечек чолахтанып хан сығыбысхан. Тораат, анынъ хыринда тохтабызып, таналарын тардайтып, хорлап пір-ікі хати тыныбызып, ананъ киикти осхас хулахтарын хыймырадып, андох оттабысхан.

Хаянынъ үстүнень ікі мылтыхтыг кізі түзіп, ойлас киліп, хыймырабинчатхан Петкені андар-мындар айлахтандырып, чалаастап пастабысханнар. Анынъ хойнындағы ах чачын конверт чирге түс парганда, мыл-

тыхтыг кизи тиренъ харагын агын азындыра көрібізип, ах хурусха пөринн көдірібізип, тапсабысхан:

— Табылды!

Олар табырагынча нандыра, хаяданъ ингенөк чолча сығыбысханнар.

Бандиттеринъ атаманы Кулаков, улуғ нимес ах чачынахты онъ холынанъ тудып, хыгыр турып, ол поэзынынъ соох сырайын тырыстыра хыймырадып, үстүндегі ирнинъ сагалын сол холынанъ чымчып турған.

Аны хыгырып алып, Кулаков чачынын ныма тудыбызып, тизин ығырадыбызып, тапсады:

— М... м... Хызыл гвардия начальнигіне... Семен Хапчығас... Чарир... Чидербін, ырах нимес...

Ол поэзынынъ тиренъ саргалдым арах харахтарынан, хая үстүнде турып, Оспа аалзар иде, астаан пүүр хойзар көргендегі чили, көріп, түрче турып, ананъ тағ үстүндегі тиренъ оймахсар пастырыбысхан.

Семен поэзынынъ кічичек турачагында одырчатхан. Ол пазын частыгынанъ чадап көдіріп, ипчизин хыринзар хыгырып, сөлеен:

— Нюра, син Мишкее сөледек, түрче пеер килзін... Мининъ агаа чоохтачанъ чооғым пар.

Мишка, поэзынынъ ағырчатхан улуғ харындазынынъ хырина одырып, төбөдегөк чили сөлеен:

— Семка, син пу хорығ-сарығданъар сағысха түспе... Саға чазылып аларға кирек. Тоғынарынъ мыннанъ даа мындар оспас.

Семен, Петкенинъ айланарын сағып, ікинчі күні парыған, ол сурып алча:

— Петке килді бе? Хайдағ үр полча?

Тасхар кинетін ат табаны тігребіскен. Семеннынъ ипчизи көзенектенъ көрібізібес, ананъ сірееге нандыра одыра кил түзіп, ікі наағын тудынып, өстебіскен:

— Йо, хайдағ чон полчанъдыр.

Мишка, көзенексерөк пахлабызып, ананъ табырағынча айлан киліп, чарым табыснанъ тапсаан:

— Бандалар... Қилибістілер!..

Семен, төзегінде одыр салып, поэининъ частығынынъ алтынанъ пір түрүм чачыннар Мишкаа пирип, сөлеен:

— Табырах өртебіс, харындас... Холға ла кірбезін...

Чачыннар соолда чалбыранып тооза күйіп учубысхан туста, ыспацахтынъ ізігі азылыбызабас, ананъ на хоғдыр-хағдыр түзіп, мылтыхтыг кизілер ибге тола түскеннер.

Мишка көрбин дее халған — хайданъ-да аар ние киліп, анынъ пазына түс парған. Анынъ харағында прай ние чайхалыза түскен. Мишка, азах үстүнде тур полбин, полға түс парған. Хачан аны тасхар сығара сөзіріп, анда типсеглеп турғаннарында, ол идінінъ ағырғанына ба, алай илбек күзіне сүйіп пе, азах үстүне тур килген. Чоннынъ аразында хайдағ-да сыртлос, ниске табыс истіл турған:

— Сөле, паза кем коммунисттір?

Чабызах сыннығ, узун пора таарлығ, ах пөріктіг кизічектинъ холында наған сыранънааны көрін турған. Ол өтіг хысхыр турадыр:

— Ат салам!.. Амох ат салам!..

Түрче полғанда, кизілер тоғыр чачырап, чирге нинче-де кизі анъдарыла парғаннар. Мишка кинетін турған орнынанъ, күс сал парып, сиденні азыра сегірібізіп, плетен хазааны хаста ойлабысхан.

— Атынъар!.. Атынъар! — табыстар истілген. Мылтыхтар пірсі-пірсінінъ соонанъ түрсүлес сыхханнар.

Ах пөріктіг чабызах бандит тур киліп, пурнунанъ сірлеп турған ханын идегіненъ чызынып, хайдар-да чачырап парған хысха мылтиин таппин айлахтан турған.

Мишка ойлап килебес, абаазы Егорнынъ чайгы ибине кіріп, пиктенібіскен.

Бандиттер, мылтыхтарын холда тудынып, хайзы чайгы ибні ибіре ойлазып, хайзы анынъ ўстўне сыххлап парғаннар. Оларнынъ прайзынынъ харахтары, ханбырылған аньни чіли, тарспайзып ойласхлап чөредірлер. Ўр ниместенъ чайгы ибнінъ хыринда халых толыбысхан, олар прайзы бандиттер полғаннар.

— Тўнўктенъ аты! — хысхыр турадыр Кулаков, наганын холында тудынып, ізік хыринда турып.

Мишка ухтанъ поэынынъ тынын хутхарып харасхы сірее алтында ўмектеп чөргенде, холына соох тимір учурап парған. Ол палты полған. Сах андох анынъ сағызында илерте тўскен «чох, тіріг халчанъ онъдай чогыл. Э-э хақан даа пис хати ѳлбес, пір ле хати ѳлер. Минінъ не ханым төгілбезін, чўлмелерни төгілзінѳк» тіп, палтыны онъ холға хаап, тура хонып, ізіктінъ хаптырғазын ача саап, кинетін сығара хонған.

Ізік ікі хыринда айланызып турған бандиттер, ўрўкен хойлар чіли, тари тизіп, чўгўріскеннер.

Мишка, ол чоннынъ аразында бандит пастығы Кулаковты кўрп табала, палтызын кўнге сағылдырып, суланып ойлап, сых парған. Тизіп чўгўр париған Кулаковтынъ пазына палты олох таа тўзерге чагдап парғанда, мылтых тазылап сых парған. Мишка, хаалағын арамнадыбызып, ананъ тістенекти тўс парып, палтызын обугына читіре хатығ чирге хази сабызып, поэы хысхырыбысхан:

— Пу палтыны тудар хол ам даа табылар!..

Ол, палтынынъ сабынанъ хол салбинох тўнъдере тўс парып паза хыймырабин чадыбысхан.

Піке бандит, поэынынъ ханға патып парған хылызын чирге чыза тартыбызып, хынына тўзірібіскен.

Иирзер бандиттер постарынынъ кирексиніп килген тоғыстарын пүдір салабас, тиргі ниме ноо аттарына арчымахтаглап, аалданъ чөрглеп парғаннар.

Аалнынъ істінде сеек тее учухханы чох осхас амыр пол халған. Адай даа үрүспин, кизі дее сууласпиныбысхан. Орай полыбысханда, Семеннынъ чалғыс турачағынынъ на хыринда кизілер суулазып пастабысханнар, паза анда туюх сыт табыстары истілген. Олар Семеннынъ, Мишканынъ паза Егорнынъ улустары полғаннар.

Ікі харындасты паза оларнынъ үзінцizi абааларын, Егорны, хости чалғыс турачахта чатырғаннар. Оларнынъ ух тобырған көксілеріненъ паза хылыс теглеен пастарынанъ хызыл хан көрініп сыхчатхан. Оларнынъ хуурта тартып парып, хыймырабинчатхан чүзүннерін көріп, кизілернінъ істілерінде чалынныг от көйген чили пілдірген. Оларнынъ паза сыдап тыстанары чох полған. Пілектеріненъ хан урылып, олар амды чалынныг оттанъ даа чалтанмасха, хая тағны даа тали сабарға тимде турыбысханнар.

1936 ч.

КАЗАН

Күн харағы, күнөрткі туста турып, чазынынъ үстүн хола сарыг өнънендіре чарыт турған. Пугдай өскен хыранынъ азы, күренъ араг өнъненіп, кичіг танычах таратханга анынъ үстү, суғдағы салгах чили салғылып, абыдылып турған. Азы кискен чирі тибіребин, сарғалып ла, сызыр төстіктері щетине чили, сірбейізіп турған. Палғап салған поомнар, анда-мында тарап чөрген хойлар чили, пацырайзып чатханнар.

Үстүнсархы көк тағзартын чазыча толғалып ахчатхан чул хазында, хыранынъ хыринда, ах брезентненъ

тартып иткен отахтар, ах чапхыстыг анъмарахтар чіли, чул хасти турглапчатханнар.

Анда пўїн колхозтынъ пір бригадазы ас кизіп пизинчі кўнін хончатхан.

Колхозтынъ инек-мал хадарчызы Казан апсах, малын суғатха индірібізіп, позы хыр ўстўнде адынынъ алын азағына азых тинін палғап, оттада салыбызып, позы чирге тынана рға наннана чат салған. Пўїн танъ ол ат ўстўнде илееде чўргенге бе, алай кўн порастана-рына ба, апсахтынъ кинемніг пилі най даа тынъ сыстап пастады.

Ыраххы тағларға тіри тўзелчеткен ах чазы хуба сўл анынъ алнында кўриніп кўлбейче. Алтон-читон чирче хыралар хыри-пазы чоҳ иде хости-хости, тўрткіл чардылар салылғлаан чіли, кўринглеп, ырах чирге чіде парыбысханнар.

Ўр ниместе пу чазынынъ істі анъ-хустынъ на чолы турлағы полчанъ. Чайғыда полза халын чорғанни халсарыг от ўзіп салғылып одырчанъ. Ананъ иртіп хысхызы читсе, ах хар ах пулут пола, чазынынъ ўстўн чабысчанъ.

Казан апсахтынъ сағызына нинче чыл пазында ирткен ниме, пу ла кичегі чіли, кіре тўскен. Пу чазынынъ ортызында апсах мынынъ алнында, тынъ ўр ниместе, инег-чобағны кўрген. Амды ол чазы анынъ алнында кўлбей чатханда, пу чазыда кинееп пилінінъ сыстаанын пилініп, ол ирткен кирек анынъ сағызында, сомнап салған сом чіли, кўріне тўскен осхас.

...Кирек хысхы туста полған. Алтынсарыхтын хыянынъ чітіг соох, чўрекке хазал турған чіли, сығыр турған. Чазынынъ ўстў айландыра хыринанъ тубаннап, кииде соох хырлар чабызахтын чадап сағыл турған кўннинъ харағында кўмўс унағастар чіли чылтынъна-

зып, чирзер түсклеп турғаннар. Ырахтын, тигір төзиненъ, чалтырап турған чарых кўн амды соох киині чылытпин турған. Чазынынъ ўстўн ах хар, ах товар төзеендегі чили, кўрледе чаап парған. Харнынъ алтына читіре кўленмес тігеннер ле анда-мында сорайызып, ах чібекненъ сулғанғандағы чили, хронанъ сулғанғлап одырғлааннар. Хысхы чолны идок хар тулғи чаап парған. Аны тігені чох, арығ ах хар чолахтана кўринчетеніненъ не танып табар.

Пулут осхас, хар чабылған ах чазынынъ ортызынча чалғыс ат кўлген, соорлығ кизі кўолче кидер сығара чол айнытчатхан. Ханатхылығ ачых соорда тістенекти хыян тўбін айлана одыр салған Казан апсахтынъ тағырандылығ иргі ах тонынынъ тізектеріненъ соох хыян поэнынъ чітіг пістеріненъ хазағлапча. Анынъ тынъ узун нимес пурун алтындағы хара сағалдына пустар сорғаяхтана тонънап парған полған. Кўренъ наахтарынынъ тооп ачысханына сыдабин, ол, наахтарынынъ пірде пірсін мелей аязынанъ игеп-игеп, ананъ чуға мойдырин чогар иде тарта пиріп, одырған.

Хроли тирлеп парған сабдар адынынъ тумзуғынынъ пазында пустар идок узун арах, усталдыра тонънап парған полған. Ол, пазын кўдіріп, тумзуғын іскер иде икіп, суғулиин кўзўреде тайнанып, хар алтынча ағара сиил чатхан чолча соплатча. Чазы тобыра парған ол чол ағаа хацаннанъ таныс. Казан поэ даа пу чолча пу поэ полғали пастағызын на пари нимес. Ол мынча хызыл чииттенъ сығара чайғыда даа, хысхыда даа кўп чўрген. Хыяннап, сығыр турған ачығ соох таа ағаа ўрденъ ала таныс.

Оол туста чўргенде, Казан мындағ соохтарға сағади кїлебеченъок осхас полған. Че амды, частана пирген

туста, соохха халтыратханына сыдиры сидік пілдіріп одырча.

Казан, апсах иліг часха чит парып, ачығ соохты тобыра, чалғыс сабдар адын чобадып, хайдар чөрчедерчік, анынъ ибінде кўстеріне чидінгелек ўс палазы, харағы ағырығ ипчізі Постай полбаан полза. Анынъ хазаа толдыра малы, аньмарға толдыра азых-тўлўгі пар полған полза, ол соохха тооп, чолға сылап чөрбесчік.

Казан апсах ибінень сыххали пўўн пизінчі хони парир. Анынъ ибіндегі ўс палазы паза Постай ипчізі кичеедень сағыпчалар, анынъ тиремнеденъ саасха орназып, хатығ-хутуғ даа полза чиир ниме ағыларын, Казан амды сағын парир. Олар пабалары Казаннынъ килитенін көрзелерөк, читкелекөк чалғыс турачахтанъ сыға салызып, чодачахтары хыырайызып, ачығ соохты соох тибин, удур ойлазарлар. Чидіп, олғаннарын иргі тонынъ идегінень пўргебізіп, ананъ оларын табырағынча ибге кирерін сағын парир.

Ол сағысты сағынып одырғанда, Казан апсахтынъ істіне чылығ сабылған чіли пілдірче. Сабдар адынынъ позазын тибіредіп, хоолада сығырыбызып, чөрізін айныдып одырған.

Чайғызын чөріп чыған, саасха орназып тапхан тадылығ сухарьын, соорынынъ пазынзар онъдайли чылдыра пиріп, холын хойнына суғып, харбап көрче. Ікі хурут саас пиріп алған аалай хызыл ситце плады анда парир, пір дее чирге кірбиндір. «Наа кип-азахты арам көредірген Постай ипчіме пу сыйыхты читір пирзем, анынъ даа кўннї тола тўзер» тіп сағын парча Казан апсах істінде.

Аалға амды тынъ даа ырах халбин одыр. Туралар, кўрдек көгістерін харалдырып, турбаларынанъ хойығ көк тўдўннерін чоғар сығара чалап турғлапчалар.

Казан апсахтынъ париған чолынча, аалданъ ағаа удур чаланъ кізілер сығара хонглааннар. Хақан олар пір верстаца чағдап килгеннерінде, Казан апсах көп чон чөрісченъ азырых тонь чолға наа ла кірчеткен полған.

Он азығча кізілер ікілер-ікілерденъ хости улугъ чолча чорыхнанъ удур иде килгеннер. Оларнынъ аттарынынъ тыныстары соох кииге, тубанахтап, чайылглап килген. Оларнынъ прайларынынъ инънілерінде мылтыхтар азырайызып көрінген. Ур нимес поларынанъ ол чаланъ кізілер Казаннынъ тузына читкеннер.

Сабдар ат, аттарны көріп, кизекти мығырана түзіп ананъ пазытха түзіп, хостаныбысхан. Казан адынынъ позазынанъ хамчылап, пазох сопладыға кірібіскен полған, че ағаа кинетін хатығ табыс истіле түскен.

— Стой, ты!..

Казан, поэнынынъ хыринанъ иртклеп париған аттарын айландыра тартхлап турған кізілерзер хылчанънап, ананъ сабдарынынъ позазын көблче тартох пирген.

— Майылбаан осхас ла, — тапсабысхан пір хара адай терізі хатағ кискен, ах пөріктіг тиренъ харахтығ орыс, Казаннынъ сабдар адынзар хамчынанъ улап. Ол онъарыл салған, анынъ адынзар чоох айлан турғанын. Анынъ чүрегі сітлезе түскен. Анынъ сағызына күскүдегі кирек кірген. Анда підиок хайдағ-да чылтырах мархалығ, инънілеріне алтынның чурух хазанған нимелер киліп, анынъ сабдар адын мұн парыбысханнар.

Че ол адын пір ай пазынанъ, тілеп парып, таап килген Уўс төбінгі аалданъ.

— Адынъ сис! — хысхацах тапсабысхан пудурғы хара хатағлығ орыс.

Андағ сөс Казанға онъарылыстығ полған. Ол поэнынынъ иргі пөрийин суурабас, чаланъ кізілерзер өзегліг иде чазораан харағынанъ көріп, алдан сыххан:

— Чалғыс ла адым... Олғаннарым чи...

Ол поэзияның чарых көрінмес, чобағлығ чуртазын пуларға прай даа түгеде чоохтабызарчых, че анынъ ағаа тілі читпин тур.

Хара хатағлығ кізі ниме-де нымланып тапсабысхан. Түрче поларынанъ чырындылығ, хара тон кискен чиит оол, адынанъ түзе сегіріп, сабдар атты систерге чапсынған. Казан апсах, соорданъ түзіп, ол оолзар ойлап киліп, адынынъ тінін пылазып, поэзі алданып, тістенекти түс парған. Іди дее алданғанына көрбеең, апсахтынъ көксіне үр ниместенъок азах тенъен. Ол, чол тастына, харға сыртынанъ түзіп, ананъ пазох тура хонған.

Хайди даа чалахайланып алданғаны туза полбин-чатханда, апсахтынъ чүрегі тура пастабысхан. Ол, ойлап килебес, пір холынанъ адынынъ тініне чапсынып, паза пір холынанъ ол оолны төстенъ андар анъдара сасхан.

Анчада ат үстүненъ пазох ікі офицер, түзіре сегірізіп киліп, мылтыктарынынъ төзіненъ Казан апсахты сапхлап чөре халғаннар. Ол пастағы арада пілінчеткен, анынъ пазына паза сыртына мылтыктарнынъ хатығ төделері тееп турғанын, оларнынъ хатығ тапсазып, хырызыныс турғаннарын. «Большевик ты!» тіп турғаннарын паза поэзияның арам састарынынъ аразынанъ хан сығып харға тамчылас турғанын пілінген.

Ол иирде кўн кірер алында ла онъарыл парған. Үр бе, ас па чатханын поэзі пілбин турған. Анынъ чаланъмас поэзияның ханы чачына тонънап партыр.

Казан апсах хайди полза поэзиян көдіріп, соорынынъ поэзия тыынып, иленънезе тур киліп, ибіре көрген. Чаланъа кізілер амды чох полған. Поэзияның сабдар ады даа паза хаптығ сухары чоғылох. Соорынынъ хырында чабалғына хомот, сидолка паза хазынъ түгее чатхан.

Позы пір пілініп, пір пілінмин, иленънезіп турған. Ікі харағынынъ чазы пурнунынъ ікі саринанъ чолахтанып тўскен. Соохтынъ даа тоорғаны, пазынынъ даа сыстааны апсахтынъ чўрегіне ле чидіп илетче.

Апсах, холын хойнына суғып, аннанъ аалай хызыл ситце пладын алып, анынанъ ханның пазын палғабысхан. Анынъ ўстўне иргі пўрігін иленънезе туда кизіп, чолнынъ ікі сарина оланъназып, аалны көре пастыр сыххан.

Ах чазынынъ ортызында ады чох соор, мал таборынынъ хыринда, тигір анъдаан пўўр чіли, хубарып тур халған.

* * *

Анчада, Казан онъарылып одырза, анынъ ікі харағынынъ частары пурнунча пазох тўзерге пастап одырған полтыр. Че ол улуг тыныбызып, пазын кўдірібізіп, суғ хазында тарап чўрген малларын көр салған. Анчада Казан апсах одырыбызып, ханъза-хапчиин сығарып одырып, чоохтана тартхан:

— Пой, мин пазох кўчінібіскен ном... Ол ирткен чыллар нимес пе зе. Анынъ танъмазы ла халған чи... — Ананъ ол, ханъзазына тамгы салчадып, пілін сала тўзеде пирген, анзынынъ сыстааны сала амырап парған.

Ананъ ол, чирденъ азах ўстўне тур килебес, нанъмырға кичченъ брезент кибінінъ идегін хайра хызынып, бригаданынъ отахтарынзар көріп, тўрче турған. Апсах, андар, колхозтынъ бригадазына киліп, кўннінъ тынанып алып парадыр. Анда пос ооллар, апсахпынанъ ойнап, кўліп, ағаа хормачы нима чоохтаглап, аны порағ табызынанъ хатхыртадырлар.

Казан, пора адынзар пастыр парып, анзынынъ хол-

лаан тыыда пирип, ананъ алтанып алабас, бригаданынъ отахтарын көре хыр индире пастыра халған поэзынынъ төремил ырын ырлап:

Пора хозан түгічее
Нып-нымзағас поладыр,
Пора адымнынъ хузуричаа
Сып-сылағай поладыр...

ПАСХА КІЗІ АНЪМАРЫ

Асты, отты чығчанъ син чит килген. Тағ үстүндегі ағастар, өрттегі чили, хызарызып турлар. Чазынынъ оттары сарғалыбысханнар, хайзы полза ла чирлерде ам даа көгілбей күренъ чыланъ оттар паза пөзік халсарығлар көрінгепчелер. Күн харағы, тигірденъ турып, чирге алтын чарығын тастап турча, чирнінъ үстүн ам даа тохтағ чох чылыдып.

Пөзік инъдерілген чарлығ кічичек чулычахты хастада субалчатхан сарығ тарлағда молотилка машиназы тарынчах табыснанъ күзүрепче. Соонанъ-соонанъ изерістіре көлген үс чылғы круг істінде көөлче тохтағ чох пастырысчалар, паза чыртых кибічектіг үс пала, аттарнынъ соонанъ чөріп, көгліг хыйғыда сұр чөрлер. Аннанъ тастых арах, кізілер хыймырасхлапча. Оларнынъ полғаны ла постарынынъ тоғыстарын манъзырап тоғынчалар. Оларны ол хырада астынъ чахсы сығызы өріндіріп манъзырандырча. Ол чазы, хыра чирі зе, анда тоғынчатхан кізілерни нимес, ол Саго Микитенінъ чирі полча. Ол пірсінде кізілернінъ хыра тоғызынанъар чоохтасхлап одырганын тузаланып, оларны поэзынынъ хыразында ас таарирға чөптеп алған.

— Ас сыхса, сірерні хыйыхтабаспын... Нинче кире-

гін үлесклеп аларзар, мин сірерге полызар ла үчүн чи, — чоохтаан ол. Амды пу хырада ас чахсы сыхханда, кізілер Микитенінъ чирінде, аар тоғыстынъ түгенчизін тоғынып, манъзырасчалар.

Машина күүлеп турча, сызыр кизек тоғыр иде чоон паза пөзік иде, тура чіли, өспиненъ өсче.

Тозынға, хурун сүртінгендегі чіли, харал парыт, холлары паза сырайы хан сығара сызырылғлап парған, пір хыдыр сырайлыг кізі, түрче-түрче полип, порағ табызынанъ хысхыр турча:

— Пом пирінъер пеер... Пом — по-ом! — Анынъ тозыннап харалған сырайынча тирінінъ ніскечек тамчыхтары, ойлазып, сырайынча керік сыртындағы осхас чолағастар халғысчалар. Ол иптіг-чаптыг пол киліп паза, манъзырап, сол саринанъ пір турған помнары хаап, машинанынъ, ала парысти чіли азылған ахсына, кире суххлап турча.

Мычык, чабызах чоон арах көгістіг, кічичек кізі паза Миките Сагонынъ пір чалчызы Микейлененъ ікөленъ, асты арығлап (илгеп), хаптарға хаптапчалар, ананъ ол асты Микей, Микитенінъ заимказына апарып, анынъ анъмарына ур салча. Мычыктынъ ағбайған састарынынъ аразына астынъ микинелері паза учухтары сүреліг амарас парған. Олар ікөленънінъ сырайлары тозынға ідök хоосталғлап парған.

Прайлары тоғыстынъ түгенчизін сағығлапчалар. Полғаны ла асты үлезерін амды істінде өрініп сағыпча.

Кізілер сугданъ майылчалар. Оларнынъ, пірде пірсі, пірде пірсі ханъаазар ойлас киліп, ханъаада турған ағас ідізектенъ соох сугны ачыннанып тартып, тартып алып, ананъ пазох тоғыстарына чапсынчалар.

Тимір ойыстыг ханъааға көлген күренъ аттыг пір кізі тоғынчатхан кізілернінъ тузына чағдап килген. Ол Саго

Миките позы полған. Адын тохтатчадабас ол кемненъ де сурча:

— Че, харындастар, тоғызынъар хайди парча?..

Ол ибіре-сибіре хылчанънап көрче.

— Түгенчі, үүмні позытчадырбыс, ок, ас манъат, Миките абаанъ, — Антон ніскечек табыснанъ сынъыли түскен, сызырозынанъ чирдегі сызырларны сузып, кизек үстүне тастапчадабас.

— Чахсы, чахсы андагда! Чахсы! — сууланған ол туста Миките. — Мин сірерні ииргізіне заимкамда сатирбын. Анынъ соонанъ ол поэнынынъ хыразында хайнапчатхан тоғысты көріп хынығып алабас, сол харағын нымғыза піріп, алнындағы ирнінінъ пір пулиин тайнан көріп, адынынъ позазын тибіредібіскен. Тимір ойыстыр ханъаазы заимказар чолча хоғдыри халған.

Иир полыбысхан. Күннininъ харағы амырап ағастыг пилічектінінъ озарина көленібіскен. Күн харағына чылаан арығ киі ам даа оор осхас чиліненъ полған, че ол сала сыхтанып ла парған.

Күр чобағлыг сидік тоғыстынъ амды түгенчізі чагдап килген. Машина кругындағы көлігдегі аттар көөлче тарта тохтағлабысханнар, тырлада пырғырып пастарын чайхағлап, суғулух, нохта көлечкелерін сығдырада.

Узун паза аар тоғыста майыххлап, асха астап, кізілер сызыро-тырбостарын тастап, ниик тынғлабысчалар. Че оларнынъ чоохтарында, тізенъ, өріністіг, хайдагда чахсы ниме сағыпчатханнары пілдістіг полған. Оларнынъ прайларынынъ сағыстары амды анда ла полған, хайди табырағынча постарынынъ аар тоғыстарын тоозып, арығ күстерінінъ сылтаанда өріністіг көөліг нанырында.

Мычык, поэнынынъ ағбах сазында чапсынып, сырылған микинелерні арығлап турып, чоохтапча:

— Па-а, ас-так ас, сыгыптыр, а, пүүл... чоохтачаа даа чоғыл... арбын арахтанъ чидізер, пожайай, — орыстап пори тартып турча.

— Асха сал алтоннар путнанъ... — тапсаан Хочах.

— Ізе, кўзібіс тик парбиндыр, тоғынғаныбысха турар чи, — Антон сынъылта табызынанъ тапсапча.

Кізілер амды тоғыстарын тоозабас, пірденъ, ікіденъ адычахтарын чидіне заимказар субалызып парғлапчалар. Антон заимкаа прайзынынъ соонанъ читкен. Адынынъ сидолказын алчадабас, ол поэнынъ арғыстарына нииктеністіг чоохнанъ чоохтапча:

— Че, харын даа пу тоғысты тоозыбыстыбыс... Андағ даа полза, хара адычаама көп нимес читті бе хайдағ...

Хара ат Антоннынъ улуг нимес хонығычағын пўркеп тоғынчатхан чир чалғыс адычағы.

Мында, турада, Миките кізілернінъ килеріне ииргі азырал тимнет салған. Амды Миките мында поэнынъ түгенчі планын кирекке турғысча. Ас, тізенъ, кізілернінъ кўзіненъ кизіліп, сабылып, анынъ анъмарына урыл парған. Ас анынъ анъмарында полчатханда, амды ағаа стол ўстўнде арағачах турғыспаанда пір дее чарабас полған, ойыннынъ утызы анда ла.

Хачан прайлары стол кистіне одырғлап салғанда, Миките сірее алтынанъ пір улуг торсых араға сығарып алабас, аны пір улуг тимір аяхха солбырада ура пирген. Поэы, сўмелендіре көріп, кізілерге чоохтапча:

— Тоғыс соонда... Пірерденъ піди... Азыранарға чахсы полар.

Мында за амды андағ аар тоғыс соонда унабас таа кізі полар ба, тизінъ?..

Миките пастап арағаны сотка чірчечекке көп нимес урабас, самнахнанъ худадынзар нанып, ананъ отсар панығлапча. Анынъ соонанъ ол чірчезіне көп нимес хоза

ура пиріп, кізілерге көзідіп, алыбысты. Анынъ соонанъ прайларына пас сани ўлеглеп пастаан.

Пастағы арада кізілер ізерге хыныхсыглабин одырған чіли полған, че хачан Миките пір-ікі иреет ибір пар килгенде, кирек онъдайлан парған. Ас ősке араға кізілерге табырах тарабысхан, оларнынъ сырайлары пілдістіг иде хызарызып пастабысхан, оларнынъ сырайлары ізізіп, отха койгендегі чіли пілдірген.

Микитеде чьрген ипчі кізі, тимір лампачахты тамызып, стол ўстўне турғыс салған.

Көөлче тарта чоох пасталыбысхан, соонанъ чоох, айран көбігі чіли, хойыбинанъ хойып, өзібіскен. Микитее ана ол ла кирек полған. Амды ол көөлче тарта кізілерге чағынназып, чағын тартылып пастабысхан. Чоохтап одыр:

— Че, харындас-тунъмалар, амды пістінъ пос аразында, піди, сыххан азычаабысты ўлезерібіс халып одыр... Пу киректе мин сірерге, пөлелерім, ноо нимененъ полызығ ит пирер полам? Хайди? Полызарға за хынадырбын... — тіп пазын хыйын арах тудып, мойнын чыхырайтып одырча.

— Полыстах, полыс, Миките абаанъ, піс тик тее өрінчебіс... Синінъ піди полыханынъны піс пір дее, өлгенче дее ундубаспыс... — Мычык харахтарын чідіре көріп, пазын іскер-іскер идіп, тапсаглап одырча. Анынъ сазына сырбалып ілінглеен микинелер, ас учухтары амизе чохырайзып, көрінглепчелер пазында.

Хочах апсах, харахтарын көгерте көріп, холын сыйбап, чоохтабохча:

— О-ой, пөле, піс синінъ полызининъ чох хайдар парчанъмыс...

— Аны, хайди, нимененъ полызарын, син, Миките абаанъ, позынъ даа пілче полбассынъ ма за... Сын пит,

ге-ге-ге! —тибес, Антон поэынынъ сын істіненъ чала-хайданып одырча.

Андағы кізілернінъ хай ползазы алынча чоох-чаах пүдірглеп одырчалар. Хогах апсах стол пазында одырып, поэынынъ көк харахтарын нууп, холларынынъ салааларын пүгіп, пөггін пөггін одырча. Ол, поэынынъ үлүзіне нинче пуд ас чидерін пөггінп, сағынып одырган полар чізе.

Миките, амды кізілерге ас үлестірген туста, оларнынъ хыринанъ хорығ-сарығ чох ползын тіп, поэынынъ парар орнын пиктеглеп одырча. Ілгөрдөнъ счет алып, хыдырадып, чоохтапча:

— Че, мин, харындастар, амды үлестіріп пастирбын, мині сірер піди сурынғанда, чізе... Че андағ даа полза, піске пірдеебіске хыйыхтас чох ползын. Мин сағынғанда, сірер миніненъ хачан даа пір чөпке килерзер, я?.. Мин зе оланъай даа аңдар-мындар толғастыарға хынмас кізібін. Андағ пит, харындастар?... — кізілерзер мөкей киліп, сурча.

Кізілер прайзы тинъе, түбен-пасха табыснанъ Микитенінъ чооғын чөпсерчелер. Микитенінъ оларданъ чир үчүн паза үрен үчүн, асты аларын пілзелер дее, че анынъ оларданъ нинче көп аларға хынып одырганын пір дее пілбееннер. Олар, Миките оларға сынап полызарға хынча тіп, сағынғаннар.

Миките поэынынъ анъмарында төрт чүс пудча ас урыл парғанын маңғат пілген. Амды ол кізілерге поэынынъ чөбін сығарча:

— Че, мына, харындастар. Посты удур-төдір хыйых-таспас үчүн, чүрек үчүн, тим-тиріглер үчүн, орта пасха тастазанъар!.. Позы счедын торслада тартыбысты.

Кізілер үр нимес сымсырых пола түскеннер, ананъ үр ниместенъ Антон чаратты, анынъ соонанъ ирек-турах полып пасхалары даа.

— Че, үрен азычаамнынъ үчүн мин сирерденъ зе, пос кізілеріненъ, көп тее нимезін алам за... Э-э, пір пудычах үчүн ікілерденъ чарай за, мында чоохтасчанъ даа ниме—ниме полар за, сирер аны позынъар даа сағынча поларзар, — Миките кізілернінъ чолларын тулғи сап одырча.

Тулғи саптырған кізічектер сарызар ачығын таппин, оларны Миките кўннїг харахха арыглап одырғанын піліп тее одырзалар, ірік чох чөпке килібөкчелер.

Мычык істінде сағынған сағызын тудып сыданмин тастына сығарыбысты ба хайдағ. Ол көөлче чоохтанча:

— Син, Миките абаанъ, піс саға канава хасханыбыс үчүн піди көп нимес хыя тастап полбассынъ ма?

Ағаа нандырығ чооғы Микитенінъ тимде полған:

— Ананъ, нимезе, харындастар, соға, бороначахтар үчүн санабинча нөмзе, ноға мындағзынъ, пөле, хе-хе-хе, — амычырада кўлінглеп одырча.

Антон кічичек пазын төбін түзіріп, тиренъ сағысырапта одырча. Ол амды позын сөзірбененъ сырбатхан чіли, пілініп одырча, анынъ изірік пазына хыйыхтаныстығ сағыс кірібіскен, ол одыра амды, ічезіне кўрлеткен олған чіли, сўркўньнеп одыр.

Айбына одырған соонда, Хочах апсах ідөк тідінмин-тідінмин, сурча:

— Син, Миките пөле, минінъ Мылтизым синде мал хадарчатхан үчүн көп нимес ас читіретер полбинъ?.. Піди уғаа сидік чізе...

— Аны, пөле, піс ікөленъ хараа-кўнөрте чоохтазарбыс... Мында киліспес ниме чоғыл нооза, ол срогы читкенче хадарзын, — Миките нандырыбох пирче.

Хочахтынъ паза пасхаларынынъ даа амды Микитебиненъ паза даа чоохтасчанъ нимелері чох полған. Амды, ол ўзөленъе, мында хонып, иртенінде постарына Миките

үлестірген көп нимес азычахтарын алабас, нанарлары ла халған.

Хос ат көлген ағас ойыстығ ханъааға, көп нимес ас таарлап, үс кізі одыр салған, улуғ чолча торс-торс түзіп парча. Аттары, тырлада пырғырызып, ниик-илбек сопла- дып парчалар.

Мычык, ханъаанынъ алнынзар чағын одырып, поза тут парир. Ол арғыстарынзар чоохтап парир:

— Ирлік-ханы пісті сасхлаан чізе пу Микитебі- ненъ пірге тоғынарға... чыл чир асты ур пирдібіс піс ағаа. Синненъок чи, Антон, көп нима,—кібіренглеп пар- ча.

Антон ол туста проланарға даа, проланмасха даа полбин чоохтанча:

— Айна аны пілген ме зе піди пістинъ терібісті тіріге сой парарын... Сіле, түнее часхыда, чағ чіли, чағыл ту- ра парбаан ма за, полызиим тіп...

Хочах апсах ідөк пуларға игелглеп парча.... «Ананъ полыс пирді нөзе, паза нима кирексе, гі-гі», тіп ол пірее- де ачырғанғанынанъ хатхырыбызып, ананъ пазох тіме- ліп парча.

— Мин аны, торспах язбаны, пірее чар азырбаанда полбасын чи...

— Тудыс-хабыс соонда мунзурухты пулғаза даа, ноо туза... Түлгүчек харғацахты махтаан, соонанъ чіченъ нима чох халғыс салған.—Мычык теестіг чоохтар сығарлап парча.

Ана іди үзөленъ Микитені таппастанъ таап, сөкклек, ірідіп, нанғаннар. Чылғыцахтары аалға читкенче ниик соллатхан.

СҮГЕН

(Алында полған ниме)

Күн харағы күнөрткі туста туруп, чирниң үстүн хала сарығ иде чарыт турған. Ұс, пидиренъненіп, күн харағына паланънанып, көөлчегіне айланчыхтанып, ахчатхан. Азырых арығ аразында кизілерниң сапхы таптағланнары, сууласханнары истілгеп турған. Піреде чылғыларның пырғырызып, ананъ тимір тузамахтарын сығдырадып, Ұс хазындағы сайда хочыразып, сегір чөргеннері истілче.

Апчук, Ұсте сомбыс турған палыхтарның салғағын көріп, поэнының оймах хамағын тырыстырғлабызып, хости турған Поскырның көгенегіненъ тартыбызып, сөлепче:

— По-ок, хан худай көрген, палых таа көбөк полчанъ ноо... Арон хурт ла чили, пычынънасчадыр...

— Ах Ұс палыхнанъ сабанчатхан суғ нооза, — нандырча Поскыр. Ол поэнының эгіндегі, өскіні осхас, устығ хара сағалын тырбанып, идөк суғзар чапрайта көріп, күлімзіреп турча.

Олар ікізі деє Көдістер аалға кичее ле килебес, оох-оох крезічектер паза чарды образычахтар сатхлап пастааннар. Ол оларның оой тоғызы.

Апчук суғ төбінкі хыринда көгер турған арығзар сабачылап көріп, холнанъ улап сөлепче:

— Мына-аабы арығдағы тилтеде сүген пар полчанъ полған... Андар иде пар көрген кизі, хынза, палых таа көп нимес алып аларчых, чапсыхха пызырып чирге.

Поскыр улуғ хара станының чагазынанъ тудып чайхабызабас, тіпче:

— Ананъ... пар көрбеченъ ме зе... Күлеттес.

Апчук пөзік, Поскыр анынъ хыринда чабызах, че

Апчуктанъ чоон. Олар Уўсті хасті төбін алдыра көөлче
чөр сыхханнар. Оларбынанъ хада таракан даа чөріп
манънанарчых.

Арығнынъ аразына кіріп, тилтені сунғада хастада
парчалар, парчалар. Тилтенінъ суу, узуп турған нима
чили. пір дее тибіребин, чалбах көк пүрлерненъ чабы-
ныбысхан турча. Тилтенінъ ніске чирінде наа ла тулғап
салған тулғор көрін турған.

— Мынынъ тігі хыринда палых көп, неке, я? — тіп
сурған Поскыр.

— Пар полар... Сүгенде дее пар полар, — тіп нан-
дырған Апчук.

— Мына, пу суға сүген пар ба хайдағ... аны кіріп
көдір көрзебіс, ноо ла полбай за, — Поскыр, тулғорзар
өнъделеп киліп, чоохтапча.

— Кір көрерчік, тиренъ ме ни зе суу... Син кір көр-
дек, Поскыр харындас.

— Чо-ох-чох, минінъ сыным чабыс, хайди-хайди ти-
ренъ ноо пол парып, төбін ин парыбызарбын... Син мин-
ненъ пөзіксінъ, Апчук харындас, син кір көрзе.

Апчук, майлап турған хоосхани чили тудынып, көміс-
кезі чох харахтарынанъ сүгензер көр турған. Ананъ па-
зох Поскырға сөлепче:

— Син піди тулғор хасті пар көрдек... Керчіктеп чи-
зе. Анъдарылзанъ даа холнанъ пик ле тудынзанъ кірер-
бенинъ суға.

— Че, нимезе, ікөлень чалаастанабас, тулғорнынъ
ікі хыринанъ кір көренъ, — чоохтапча Поскыр.

Олар ікізі дее, азыр путтарынынъ чапхыстарын, көге-
нектерін суурып, пірер-ікілер крестенібізіп, ананъ тул-
ғорға тыынып, сүгензер чагдабысханнар. Суу тынъ даа
тиренъ нимес, хурчанъаца ла полған. Сүгенге чит парып,

аны көдір көрерлеріненъ, анда хайдаг-да палых пул-
ганънап, сүгенні хыймырадыбысхан.

— Ана!.. Пар!.. Пар!.. — хысхырыбысхан Поскыр.

— Амыр-амыр! Кізі истіп салар! — сыбырапча Ап-
чук, позы тітірес киліп, сүгенні сығарарға күстенче. Сү-
гені нимее-де ілініп сығара тартылбинча.

— Худай, кізі нимес... часкабыс полды... Улуғ сор-
тан кіртір, — Поскыр тўкўрігі ікі чапанчызынанъ¹ сых-
ханча манъзырап чоохтапча.

— Хайданъ сортан полчанъ!.. Сортан сүгенге кірбе-
ченъ, пу пил палых полар, — сөлепча Апчук.

— Пил пол парзындах. Пил хулахтыг полбачанъ хай-
за... Мыны көрчезінъ, хулахтары сосхани осхас. Пу пол-
за-полбаза мыра пол парды полар, — сөлидір пазох Ап-
чук, позы сүгенні сығар полбин тулғорнынъ ўстўнде
турып, суғ сапхан ағас чіли, тітірес турча, че сүгенін
салбинча.

— Че. син палыхтынъ даа пўдўзін таныбас кізі пол-
тырзынъ, Апчук. Пу миндір пол парды полар, неке,
мыра нимес... анынъ ўчўн уғаа ар.

Поскыр, сүгензер օнъделеп, суғ тўбіненъ харағын ал-
бин көр тур. Олар, ікізі дее тулғорнынъ ўстўне сығып,
сүгеннінъ ікі хыринда мөкейізіп, турналар чіли, паста-
рын удур-төдір айландыр салып, турғаннар. Оларнынъ
көлеткілері улуғ нимес салғахтанған суғда игір-пўгўр
полып, тіріге көрін турча. Сарыс палыхтанъар айныби-
нанъ айныбысхан. Оларнынъ табыстары арығда ырах
истілген. Тўрче поларынанъ арығзартын кізі табызы ис-
тілібіскен:

— Сіперге мында кем сүген сух салған?!

Апчук чочаанынанъ түзелібізіп, арығзар хылчанъ-

¹ Чапанчы (кач.) — ахсынынъ хырилары.

набызып, ананъ на суғзар сас ойда парған. Суғнынъ салғағы улуғ тегілектеніп хырға читіре парған.

Поскыр, хырға сыгара ойлабызарға хынып, тулғор үстүнде айлан парирып, Апчуктынъ үстүне метли түскен. Анда олар ікөленъ, чүзіп үгренмеен күчүг адайлар чіли, пурхлазып, хырзар чүзіп сөөлін сыхханнар. Хырға хайди полза чидіп, сооларына айланып көрзелер, паяғы кізі холына харыс пістіг палты тудын салған тулғорча пуларзар кизіп одыр.

Йо, халах... тын хутхаранъ! — Апчук хысхыр киліп, суға кірген танъахха тōй, чалаас пуды чалтынънап, арығ аразына кире чүгүрібіскен. Поскыр, ахсын ачыл, ахынънап, анынъ соонанъоох ыранъмат чүгүрген.

Ыдырбан сырыптарға чыртырып, пір полза оя тырбадып, иледе парғаннар. Пір чирде хойығ арах сырыптар учурап парып, анынъ аразында пōгін одырыбысханнар.

Кистілерінде сыылазыбысхан. Түрче полғанда, Поскыр ачых хыйғы төкпиненъ, соон хабынып, тура хонған, Апчук ідōк хысхырбинанъ, тура хонған. Ағас тōзіндегі хоохтанъ аарлар, тубан чіли, толап, оларға сырылызыбысханнар.

— Хан худай!... Хайдар кірим?! — Поскыр, прай чирін хабынып, пірде учух килген аарны оос чалбаананъ саап, пірде чирге ойда түзіп, тебенънеп, хысхырча. Апчугы хысхырбин даа өстеп ле, пірееде, үстүне ізіг суғурыбысхан адай чіли ханъылап, от аразында ойда түзіп, ікі холынанъ аарларны сапхалапча.

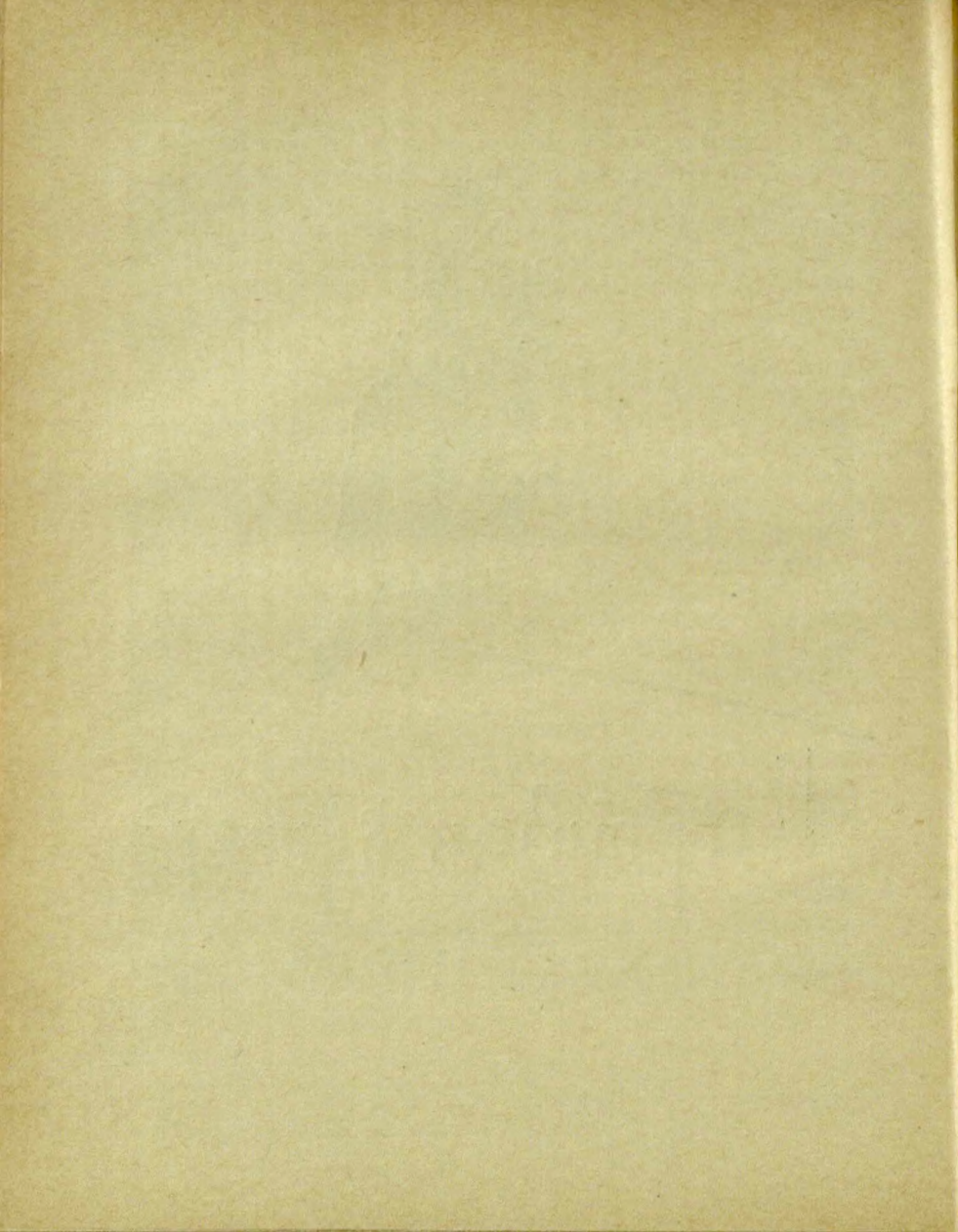
Өрінер ниме оларға асхынах полған, олар харах-хулахтарын тулуп иде ізіттірглеп алып, өлерниінъ пу хыринда, арығданъ иирзер ле сыхханнар.

Че палыхтынъ чапсых мўніненъер оларға сағынарға даа ідіргестіг полған.

Партизан күннәрі

очерк

1. ЧЫЛ ЧЫЛНЫНЪ СООНАНЪ

Пабам мині, тоғыс часха чидерімненъок, орыс пайларға мал хадарарға пирибіскен. Орыс пайларнынъ холында чөріп, кибім чабал, сооха тоопчам, азырал майынъ, харным астапча тіп найланарға пір дее чарабинча. Мині чаллап алған ээлерім постарына киректіг полчатхан тоғысты минненъ хатығ сурчанънар.

Миндег чалғыс-чаланънар орыс тиремнелерінде чалда-хулда минненъ дее пасха көп полчанънар. Олар постарынынъ аар чуртастарынанъар ідөк чарыда иде, найланыспин, постарынынъ аразында ла хыйыхтаныстығ чоохтас чөрченънер.

Чыллар чыл соонанъ ирткеннер, чоннынъ аразында нааданъ наа түбен-пасха чоох пар полыбысхан. Минінъ ээлерім паза олар осхас пасха даа пай хоныхтығ кізілер чоохтасчатчанънар: «Чоннынъ чуртазы ардабысты, төбінгі нимее сабырлыбысты, аннанъ андар ах ханнынъ чирінде чоннанъ чабал чоннар — большевиктер сығып, чонны хырып одырлар».

Узун састығ абыстар, постарынынъ мадах-педек харныларын тошпайтып, чоннынъ аразында ідөк улуғ чоохтар таратхлап чөрченънер: «Чон чахсы улуғ худай-чаянны ундуп, айна-чиксер сабылып, постарына улуғ чазых-

ты артынчалар». Олар чонны хыгырчанънар: «Харындастар, пичелер, чииттер, кирілер, улуғ чаянны ундубанъар, адабыс ах ханны арачыланъар, айна-чиктінъ путхагына кірген чоннынъ чабалы — большевиктерге удурлазанъар, чаалазарға тимде полынъар!»

Че ол туста чоннынъ аразында оларға тоғыр пасха чоох пар полған. Чох-чоостарнынъ паза чалчыларнынъ аразында андағ чоох тарап турған: «Тоғысчы чон көдірілібіскен. Ханнынъ үлгүзінінъ пазин сыдабиныбысхан чох-чоосты, чалчыны паза прай даа істенчі халыхты пайларнынъ холынанъ позыдар үчүн, большевиктер партиясы хан үлгүзіненъ тоғыр күрезіг пастапча!»

Хайзына киртінченъ? Хайзы сын полчанъ?

Ырах чирде истілген оттыг чалынмынанъ хызара тынминанъ Октябрь чиде тўскен. Чоннынъ хорылызы улам тыбысхан. Истіг-сиптіг пайлар паза ізі-хузы чох абыстар, тар турада тыныстары тарғынах полғандағы чіли, улуғ тынглап, көміскелерін түзірінглеп чөрглебіскеннер. Чох-чоостарнынъ паза чалчыларнынъ пілінчек араختары, туюхха күлімзірезіп, азах-холны хатыг пасхлап, харахты өтіг иде көрглеп пастабысханнар.

Прай даа чон усхуныбысхан.

Минінъ сағызым ідөк көөлче тарта усхунып пастабысхан. Ол сағыспынанъ мин хараа-күнөрткізіненъ санылызып чөрченъмін. Іди сағысха түзіп чөрген соонда, ол сағыс маға сөлебіскен: «Ә, син, Николай, чалда чөріп, чазып өлгенче, ханныг күресте чоннынъ үчүн чөріп өлзень, саға ноозы пасха полча».

Андар, ол большевиктернінъ хыгырчатхан чиріне, күресте турарға, чоннынъ тынъ көп сабазы айланып, ағын суғча мачыразып, узах-тиспек көчібіскен чіли, тибіребіскен.

Пір туста минінъ чалда хада чӧрген арғызымнайъ, Мишуренконанъ, чӧптезібіскебіс. Мин ағаа сӧлеем:

— Че, Григорій, чалданъ сығыбызабас, парып, хызылларға хозылыбызанъ.

Ол пастағы тустарда тӧдірлене тӧскен, че соонанъ чӧпке кил парған. Кӱскӱде Мишуренконанъ піс чӧрген ээзібістенъ сығыбызабас, поэбыс чиріне, Хакасиязар парыбыхабыс. Анда килебес, тимненіп албинанъ, хызылларға пірігерге парарға сағынғабыс.

Мында килзебіс, поэбыс чиріндегі харасхы хакас чоннынъ аразында хабар хабарданъ пасхачыл, чоох чоохтанъ пасхачыл, онъдайын-пазын пілчее ле чоғыл.

— Большевиктер килір бе хайдағ, — тісчелер, — кізіні тіріге иреелеп ӧдірчелер бе хайдағ, харахтарын суурғлап, пуруннарын кисчелер бе хайдағ!

Минінъ хада килген арғызым Мишуренко маға поэзынынъ чалтанызын анда ла орта сӧлеп пирген:

— Чох, Николай, мин парбаспын, минінъ палаларым, ипчім, мин чохта ӧліп чадып халарлар, — теен. Че мин поэзымнынъ пастап сағынған сағызымда хатығ, пик турыбысхам. Сағынчам: «ноо полза, ол ползын.»

ХЫЗЫЛ ГВАРДИЯНЫНЪ АРАЗЫНДА

Декабрьда пір мунъ тоғыс чӱс он сигіс чылнынъ тӱгенчизінзер полған. Минсуғ городтынъ улицаларынча андар-мындар хайбанънап парчам. Іди парирып, кӧр паризам, пір тас туранынъ ізии ӱстӱнде хызыл флаг халбастан турча. Аны кӧре ле, минінъ хуйғам сырлазып, чӱреем тибірии тӧскен, «минінъ тілеп килген чирім пу полар» тіп сағын салғам. Ананъ ол туразар ікінчили-ікінчили сыххам. Ізігінінъ тудазын тударға сулан парып, тідінмин, холымны тӧдір тартыбы-

зып, позым төдир пастырыбысхам. Тура пулинда сағынып тұрче турғам, «пу ба алай нимес пол парды ба, чарачань ма чарабачань ма кірерге?» Анань пастыр парып, харахтарымны хатығ көріп, ніткемні пик тудынып, пір сағынып, ізікті ачып, кире хонғам. Стол кистінде одырғлапчатхан үс-төрт кізілернін аразынань пір тууп пальто кискен кізі тура хон киліп, наа өскен үстүндегі кірбе сағалын сыйбанып, чылығ кўлінісненъ кўлімзіреп, минінъзер удур ойлап килген. Ол минінъ чарныма саппинанъ сурча:

— Пок, арғыс, хайданъ чит килдінъ? Піске хозыларға килдінъ ме?

— Йа, хозыларға килчікпін, — тіпчем.

— Синінъ пічиннъ-нименъ пар ба? — сурғаннар минненъ. Мин позымнынъ аал пастарынанъ алған, «андағ-мындағ хомай ниме, оғыр ниме итпеен кізі», пазылған пічимні сығарып көзіткем. Аны хығыр көріп, ол кізі мині холданъ хаап столзар чидектеен. Стол кистінде одырғлаан кізілер минінъзер чылығ харахтарынанъ көргеннер, хайдағ-да нимее улуғ өрінген чілі кўлімзіребізіп, удур-төдир чоохтасчалар.

— Тынъ чахсы, арғыстар, — піске нацмен хозылча.

Оларнынъ аразында пір хара тонның, улуғ хулахтығ кўренъ пөрік кискен пөзік ипчі одырған. Паза пір пора таарлығ, ах пөріктіг пөзік кізі минненъ сурча:

— Син чалғызаан на килдінъ ме, арғыс?

— Йа, чалғызааннабын.

— Мылтых атып піледірзінъ ме, мылтых тутхазынъ ма?

— Атчанъмын аразында пірее саасхан нимені.

Тууп тонның кізі, пулунъзартын пір мылтых алып алып, маға ағылып, алныма тудып, көзіткен.

— Мындағ мылтых атчанъзынъ ма? — тіп сурған.

— Чох, мындағы көрбеченъмін, — нандырчам мин.
— Мин атчанъ мылтыхты мыннанъ ухтачанъмын, —
мин ол пасхачыл мылтыхтынъ үдінзер — дулазынзар
көзітчем.

Кізілер кўлінізе тўскеннер, ўгренер... ол манъат ат-
ар, тіп сууласчалар.

Анда тууп тоннығ кізі оларнынъ пірсіне сөлеен:

— Син, командир арғыс, мыны пакхауссар апарып.
агаа прай тим-тирігні пирібіс, ананъ казармазар апар
сал.

Пора киптіг пөзік кізі мині поэынанъ хада хығыр
парыбысхан. Ўр ниместенъок мин, прай чаа тирииненъ
тирініп, чаачы киптіг казармадағы көп чоннынъ аразын-
да полғам.

Соонда нинче-де кўн поэынанъ пілгем, ол тас тура-
нынъ істіндегі кізілер Минсуғдағы Реввоенкоматтынъ —
Реввоенсовет членнері полтырлар. Тууп пальтолығ —
Воронцов тіп арғыс полтыр паза аннанъ пасха Сиротин,
Қатаев паза ипчі кізі Тушчик арғыстар полтырлар.

ПАСТАҒЫ ЧИНЫС

Хысхыда, 1918 ч. февраль айда Минсуғдағы хызыл-
лар отрядынынъ штабына Хызылчарнынъ военной окру-
гынынъ штабынанъ телеграмма килибіскен: «Сотников
атаман поэынынъ ах казактарынанъ хада Минсуғзар
килir». Олох туста пістінь отрядыбыстынь начальнигі-
нінь приказы сых килген, Сотников атаманны тоғыр-
лап сығарға тибес. Пістінь отрядыбыс сах андох пар
тиміненъ тимненіп, Лебедев арғыстынь командовать
полғанынанъ, Сотниковты тоғырлирға тимнен сыххан.

Пістінь отрядыбыс сығарға тимнен турғанда,
отрядыбыстынь командирі чоох чоохтаан. Ол сөлеен:

— Арғыстар! Піс, чох-чоостынъ үчүн, істенчі халых-тынъ чахсы үлгүзінінъ үчүн күрезерге турчатхан, хызыл гвардия полчабыс. Піс чоннынъ үчүн турчабыс. Піс ыыр-чиданъ чалтанмаспыстар, арғыстар! Піс күрезербістер, арғыстар, толдыра чинъіске читкенче! Ахтар, пайлар паза абыстар чоох таратчалар, большевиктернінъ хызыл гвардиязы чонны үретченъ, кізіні иреелеп өдірченъ чон полча тибес. Че піс, арғыстар, поэбыстынъ чахсы, чонға көөленістіг полғаныбыснанъ, чонны асханынанъ айландырып, оларны пілініске ағыларбыстар.

Пістінъ отрядыбыс париганын истебес, ах казактар тизіп Саянзар айланыбысханнар. Піс оларны сүрізіп андарох чөрібіскебістер.

Піс пір улуғ тиремнее читкебіс. Тиремнее кіргенібісте, улицада пір дее кізі ние чох полған. Тиремнедегі полған на тураа кірзенъ, анынъ істінде ние-ноо онъартискер пола түсклеп парған поладыр. Ибнінъ ээзі сағам на көзіп парған осхас. Хайдар кірглеен чоннар полчанъ? Пір дее чирде кізі ние көрінминче.

Піс, арғызымнанъ хада пір ибнінъ сиденіне кіріп, аттарыбысты палғап салабас, тураа кір парғабыс. Кірзебіс, анда пір дее кізі чоғыл. Полда иргі маймахтар, мелейлер паза пір чабал тонычах чадыр. Стол үстүнде пір улу-уғ чохыр хоосха пағрайып одырча, Минінъ арғызым кўлініп чоохтанған:

— Пок, пу чонны хайдар... чил хаап парған полчанъ ма?—Тынълап турзам, хайда-даніме сыланънаан осхас. Ойлап парабас пис озарин көрдім — чоғыл. Горница істінзер пахлап көрдім — чоғыл.

Минінъ арғызым мылтиин суурып, ізік наагына чөлеп, поэ кровать хыринда стене хазында чатхан ноода нимеліг хап үстүне одырыбысхан. Ананъ на киліп хайда-да кізі чабал табыснанъ хысхыр салыбысхан.

Көрзем, арғызым, харахтарын хайда-хайдар улуг иде
көрібізіп, тура хон киліп, мылтығын хаапча. Пудурғы
үстүне одырған хабы тибіреп сыххан. Паза көрзебіс хап
істіненіп пір хыралған пастыг апсахтынъ пазы көрініп
сыгып одыр. Пістінь мылтыхтыг турғаныбысты көре ле,
пудурғы апсах чоохтан киліп орлап салыбысхан:

— Йо, чахсыларымай, пазымны ла үзе киспенъердек,
нооны хынзар, аны алынъар... тынымны ла халгы-
зынъар...

Апсахты ікөленъ алдап, чөптөп, чадап ла тохтадып
алғабыс. Позы прай унга патып партыр, хабы ун ур-
чанъ хап полған полар чізе.

— Хайдаг... син, улаағанъны тілеп, хапха кір парған
полғазынъ ма, апсах, кізіні чочытчазынъ, — минінь ар-
ғызым, мылтиин ізік наағына чөлепчедіп, тапсапча.

Апсах андада көөлче азах үстүне тур килебес, піс-
сер киртінмин көрглепче, харахтарын чызын турып. По-
зы чоохтан полбин ахсын на хыймыратхлапча.

Мин, позымнынъ хатхым килгеніне тызын полбин,
сырайымны кидер айландырыбысхам. Аннанъох андар
пес үстүнзер көрібіссем, анда харах чылтырап паза кізі
холы сарбанънидыр. Чахсы иде көрібіссем, пір инейек.
үмекти чат салып, позы нима-де сыбыранып, крөстен-
глеп чатча.

— Син чи, уучанъ, чазыныбох муханапчазынъ ма?
— тапсабысхам мин, анынъзар күлініп. Инейек, сорайа
одырып алабас, ананъ миніньзер харахтарын сурлан-
дыра көріп, одырыбысхан.

Ол туста минінь арғызым, сағызын орнына ағылы-
бызабас, сурған:

— Паба кізі, син піске адыбыс отхарып аларға көп
нимес от пирдек.

Апсах нима-де нымыланып, табырағынча полда чат-

хан тоныцахты кизіп, чаланъмазох тасхар сығара хонған. Піс түрче полып анынъ соонча сых парғабыс. Паяғы апсах, көрзебіс, анъмарынынъ алнындағы колодаа толдыра сула урабас, анынъ хырина пістінъ аттарыбысты палғағлапча. Піс андар читкелеебістөк, ол піске удур ойлап килебес. ибзер ысча. Позы амды ла ачых-чарых иде тапсап чоохтаныбысхан.

— По-ок, хайраххан, сынап таа тыным сала сыға хорых парбадым чи, ооллар, — тіпче.

Ибге кір килгебіс, пудурғы инейек, пес үстүнень түс киліп, улугъ пес ахсынынъ алнында турып, харахтарын амизе чызын турча. Апсағас ананъ на инейегіне са-набарын турғыстырарға манъзырат сыххан. Апсах піс-пінень көблче тарта чоохтасхан. Мин аннанъ сурғам:

— Ноо нимеденъ хорығып піди чазынған полғазар?

— Ананъ, тыныбыстох ал халарға тіп чізе, — кўлініп апсах нандырған. — Хорғыт салчалар кізіні, — тіпче.

Большевиктерденъ хорыххабыс тіп көнізіненъ сөлирге апсах ам даа тідінмин одырча. Минінъ арғызым, аны азынадох піліп, сөлепче:

— Чох, паба кізі, большевиктер кізіні өдіріп нимоозын пылағлирға чөрбинчелер. Олар чоннынъ хонин үчўн кўресчелер.

Апсах паза инейек ікізі дее піссер матап анъдыбысханнар, ананъ удур-төдір көрізе тартханнар.

— Йа, йа, — тіпче апсах, — кичее мында казактар тееп ирткеннер, пістінъ айдас-айдас киптерібісті алғлап алғаннар, чабалын мында халғысханнар, — тіп апсах поэининъ чыртых тонына көзіткен. — Олар піске сөлееннер: «большевиктер килзелерөк, олох апарыбызарлар. Олар алғанча, піс алибыс. Большевиктер килзелер, сірерні пурнунъар, хулаанъарданъ пасти кисклеп өдірерлер», тееннер. Анынъ үчўн, мин чізе, түрче дее

полза чарых алтындох чуртирға ба тіп, тынымны аяп, унныг хапха кірдім ни. Черт, пу кізінінъ ол туста ихут пар ба за, пірее солынар ла чир ползын.

Анынъ чооғына піс арғызымнанъ хатхырысчабыс, ол пісенъ хада ідök поэынынъ хойыг хатхызын сығарча.

Ўр дее полбин стол ўстўнде прай ла түбен-пасха чіченъ нима тимге сых парған. Піс ўзинчі чірчелерібісті ізіп одырғаныбыста, улицача хабар пирченъ пырғы табызы истіле түскен, піс стол кистіненъ сала манъзыри сығабас, анымчохтазып, аттарыбысха алтанарға ойлас парғабыс. Аттарыбысха алтан салып айландыра тартыбызып чөр сыхханыбыста, тураданъ инейек сығара хонған, ол, пір хучахча пирог паза шаньга халастар сығар киліп, піске пирген. Анда піс поэыбыс таа тынъ өрін парғабыс.

Піс чөр сых паріғаныбыста, инейек сообыстанъ көріп харахтарынынъ чазын чызын турған. Апсахтынъ пазы хазарып көрініп, ол ідök сиден істінде турып, харахтарын чызынып тур халған.

Иирге сабылыбысхан полған, пістінъ отрядыбыс тиремнеденъ чөр сых паріғанда.

Чолда парирып иссебіс, ахтар Тастўпсер айландыра тудыбыстырлар. Отряд оларнынъ соонча чөрібіскен. Тастўпке чидіп одырабас, піс піліп аяғабыс, ах казактарнынъ анда полчатханнарын. Отрядха команда пирілібіскен, Тастўпті прай хурчи алыбызарға. Че андох піске ах казактарбынанъ атызып чаалазарға киліспеен., піс ах казактарны тоозаларын 17 кізіні тутхлап алғабыстар. Олар прайзы даа офицерлер полғлааннар. Анда піс пілгебіс, оларнынъ отрядында прайзы чўс артиинанъ кізі полтыр. Че, хақан пістінъ отрядыбыстанъ тисчеткен туста, оларнынъ чоннары ол арадағы тиремнелерге чол парирып, чазынып тараглабыстырлар.

ПАЙЛАР ВОССТАНИЕЗІ

Минсуғдағы Революционно-военнай советтінъ штабы полчатхан кварталданъ ырах нимес паза пір кварталда земскай управа полған. Тарғынах пулунъа хызылып одырған пайларнынъ устағ-пастағлары анда халып одырғаннар.

Пір кўн иртен, танъ чарирынанъ, истіпчетсебіс, тас-хар, улицаларда, хайдар-хайдар чон табызы истілче. Ікінчі взводтынъ командирі, казармаа кире хон киліп, хыйғы салған:

— Ікінчі взвод, стройға!

Казарманынъ істі прай хорылыбысхан, чаачылар хайзы азыранғлап одырғаннар, хайзылары маймахтарын суурғлап салып, тынанғлапчатхан полғаннар.

Мин, тура хонып, пора катанкамнынъ сарсығын кизебес, паза пірсін тапшыныбысхам. Көрзем, мииненъ хости полған арғызым Гришин пора катанкамны поэининъ хара катанказынанъ хоза кизіп, сығара ойлап парир. Наар алтын көрібіссем, анынъ пір катанказы анда чадыр. Ананъ табырағынча аны кизе тарта ла сығарох хонғам.

Ікінчі взвод тоозазы стройға тур парғанда, командир прайзыбысха искірген:

— Арғыстар, мындағы, орындағы, пайлар восстание көдірібістілер. Олар Революционно-военнай советті чох идерге пеер килирлер. Че пірдеенъер кизізер атпанъар, команда пирілбеенче!

Устўнсарыхтынъ улуғ нимес тан саап турған. Улицаларда, хайда-да янъызы чох, арам-арам мылтых табызы истілген. Пістінъ взвод стройнанъ килебес, Реввоенсовет полчатхан тураны хурчи турыбысхан, ананъ анынъ паза земскай управа полчатхан туранынъ аразына

улицада пағ тартылыбысхан. Түрче поларынанъ, ырах-
хы улицаларча хайдар-хайдар улуғ хыйығнанъ чон сы-
ғып, пістінъ хадар турған турабыссар сығып одыр. Піс-
тінъ командирлер азынадох искіргеннер, кем пағ тар-
тылған границаны тызыға килбин иртсөк, атарбыс ти-
бес. Че ол ығып одырған чон пір дее тызығ истерге хын-
миныбысхан. Оларнынъ хайзы узун мылтыхтар туды-
нып, хайзы хысха мылтыхтар тудынглап, пулунъ-
салынъа қөли ойласхлап сыхханныар. Пірееде анда-
мында мадах-педек харынның, чазағлығ кізілер көрін
халчатханныар.

Оларны көріп, піс хости турған арғыстарыбыстанъ,
удур-төдір чоохтасчабыс:

— Сіренізерде сіренізіп сыдабаанда, амды пүдірібі-
зерге, харағы чох хой чіли килірлер.

Мин холымдағы мылтиимны хатап-хатап пик тутчам.

Ол соонзартын анда-мында хыйғы табыс истілче:

«Позыдынъар Чибисовты! Позыдынъар Чибисовты!»

Чибисов — пайларнынъ полысчызы — эсер кізі пол-
ған, аны хызыллар чинъен соонда харибге чапхан пол-
ганныар.

Мыннанъ командирлер ол чонға удур искіргеннер:

— Айланынъар нандыра, айланмазанъар, атарбыс!

Ол чон пастап туртуға түскен, ананъ көөлче пулунъ-
салынънарданъ пазох сыххлабысханныар. Оларнынъ
аразында пірее-пірее чирде мылтыхтар тапсаглап пас-
таан. Пірееде чон аразында чылтырах мархалығ офицер-
ге тей кізілер көрін халадырлар.

Анчада, пістінъ командир көөлче чахығ пирген —
ікілер ухнанъ чоғар иде атарға. Мылтыхтарнынъ табы-
зы азых киині өтіре саап, тинъ нимес тычыр-тачыр тү-
зе парған. Ананъ на чон харах-хулах чох нандыра атых-
хан. Улицада анда-мында кізілер түнъейізіп чатхлап

халған. Командир, хысха мылтиин суура тартып, піс-
тінъзер ойлап, хатығ табыснанъ хысхырып, сурған.

— Кемнер атты чонға орта?!

Чаачыларнынъ табызы ағаа нандыра истілген:

— Пір дее кізі атпаан чонға орта.

Взвод чоннынъ парған чолынча чөр сыххан. Улицача
анъдарыл халған кізілерні парып тибіредібіссенъ, олар
пастап пастарын кōдіріп, харахтарын тыпладып, ананъ
тура хонып, харағы чох хой чіли, уундар ўкўс салчалар.
Командир анда хатхырча:

— Мин сағынғам, піреезі чалбайтыбысты, тибес.

Пір туранынъ кōзенек алтында ѳскірген ыдырбан
ағастыг сиденек хырина пістінъ чаачылар ойлас парып
хысхырызыбысханнар:

— Арғыстар, пулемет турча, пулемет!..

Піс, ойласхлап парып кōр салғабис, ол сиденек іс-
тіндегі ыдырбаннар аразында пулемет турча паза хы-
ринда харахтахта, патронныг ленталар чатхлаан.

— Ок, ооллар, паза тўрче ле полған полза, піске чар-
ба ур пирер полтырлар, — хатхырып, чоохтапча пір ча-
бызах сынныг оол.

— Піске пу артых нимес, — паза пір оол чоохтанып
пулеметты сиденек істіненъ сығара сōзір килген.

КИМ ИНДІРЕ

Пір мунъ тоғыс чўс он сигінчі чылы париған. Алтын-
зарыхтынъ пір чехословактар войскозы сығып одырға-
ны истілібіскен.

Пір кўн казарманынъ істінде чон чығырама иде пол-
ған. Хайзылары наар ўстўне одырғлап салғаннар, хайзы
одырар орын чох полғанда, азах лўкти одырғлапчалар,
хайзы азах ўстўнде мылтыхтарын таянып турғлапчалар.

Казарманынъ істінде тамкы тўдўні тол парған, көк ту-
бан чіли, көрін турған. Казарманынъ істінде полда тур-
ған хызыл ис чапхан узун столнынъ кистінде ўс кизи
одырған. Оларнынъ аразында Реввоенсоветтинъ члені—
Воронцов, отряд начальнигі — Глухих паза пірсі — Се-
ретин. Воронцов, тууп пальтозынынъ карманынанъ пу-
рун пладын суурып алып, хамағынынъ тирін чызыбы-
зып, ананъ холларынанъ столға таянып, позы көксін са-
ла іскер арах мөкейте тудып чоохтабысхан:

— Ана ол саринанъ, алтынсаричанъ, чехословактар,
пістинъ фронтты хыс килип, он городтарны холға алып
аларға хынчалар. Піске андағы хызыл фронттарға по-
лызығ идерге мыннанъ ікинчи отрядты пўдирип чөргізер-
ге кирек.

Казарманынъ істі тибіри тўскен. Кизилернинъ хайзы
азах ўстўнде турып тынанған азахтарына чөленглеен-
нер. Ах пөріктіг, хысхацах сарығ тон кискен садыра
сырайлығ чиит оол, тартып турған поозын тастабызып,
стенее чөлене турыбызып, көөлче чоохтаныбысхан:

— Парбаспын!.. Хайди итселер, іди итсіннер... Анда
парып, аттыр саларға ба?!

Анынъ хыринда турған пір чиит таарлығ оол, мыл-
тығына көксиненъ чөленіп, позынынъ ээгін холынынъ ўс-
тўне сал салып, нима-де сағынып турған. Хайзы чаа-
чылар, пастарын пөзік көдирип, кизилернинъ инънин азы-
ра хараглап, Воронцовтынъ чооғын тынънап турғаннар.

Воронцов позынынъ чооғын тоозыбызабас, алнында
турған тимір алғайахтанъ суғ сузып алып, изібізіп,
ананъ пазох чоохтап сыххан.

— Чаачы арғыстар, алтынсархы фронтта ікинчи от-
рядха кем-кірер?

Тўрче тып-тым полып, амыр одырыбысханнар. Чон
аразынанъ кем-де өтiг иде хысхырыбысхан:

— Ноға пістенъ сурчазар, сірер позынъар пілерге кирек, кемні ызарын, ыспазып?

Воронцов андар көрібізес:

— Піс, арғыстар, ханның солдаттары нимеспіс, чаада кізіні хамчы, мылтых кўзіненъ сўрерге хынмин-чабыс. Піс пілген нимені сірер дее пілергөк кирек.

Хайзы-да пазох чон аразынанъ хысхырыбысхан:

— Мин парарбын!.. — ананъ пазох пасказы, ананъ пазох. Париған сыынанъ казарма істіндегі чон прайзы хысхырызып сыхханнар:

— Мині, мині, мині! Ол чоннар аразында списокка мин пазыныбох салғам. Нинче-де кізі тапсабин халғаннар паза олар списокка дее пазынмааннар.

Ікінчі кўнінде піс Минсуғданъ ўс пароходтығ сығыбысхабыс Ким индіре. Пістінъ отрядыбыста пір ўс дюймовай пушка паза пір пулемет полған.

Пароход, алтынсарых алдыра Кимче улуг-улуг өс-теп, ананъ хайда-хайдар өтіг табыснанъ абағырып, чөр сығыбысхан. Көгілбей суғ салғахтанып, көбіктерні улуг тегілек алтынанъ тарадып ағыс сыххан.

Пароходтынъ істінде улуг ыр табызы яңыланас сыххан.

Смело, товарищи, в ногу!
Духом окрепнем в борьбе,
К царству свободы дорогу
Грудью проложим себе.

Хызылчарға чидерібістенъ, пісті ікі чарыбысханнар. Ананъ обозтар тимнеглеп алып, отряд Хызылчарданъ Мариинсксер чөр сыххан. Мариинскке чағдап парғанда, исте-тўсте чох чирденъ чаа пасталыбысхан. Көрзе, ол чехтарнынъ инъ улуг кўстері полтыр, олар, пістінъ отрядтынъ париғанын азынада піл салабас, сахтап, одыртыбыстырлар.

Пістінъ отряд часпанъ, ачых чирге сығарынанъ — ананъ на киліп ибіре сарибыстанъ мылтыхтар тыдырас сыхханнар. Ух тіценъ ние іди ле, хооғы талалған аарлар чілі, ыыласхлапча. Чон хайдар-хайдар хорылызыбысхан. Пірее чирге кӧленіп атысчанъ даа онъдайы чоғыл, ибіре сарибыс ағастар паза ас ӧскен хыралар, андартын мылтых табызы сыдыр-садыр ла тӧсче. Атырып палығлатхан кӧзілернінъ хыйғызы, командирлернінъ чаа онъдайына турғызарға команда піріп хысхырысхан табыстары паза мылтых табыстары—прай ол табыс пірігіп, кӧзі онъарылчаа чох улыбысхан. Че андағ даа полза пістінъ отрядыбыс чаа онъдайынча тари чӧр сыххан, ол арадағы нинче ле чадып кӧленерге чараадағ оймахтарға кӧленглеп, ананъ на удур атызып пастаабыс. Че ол туста пістінъ кӧп кӧзі аттыр салған полған, аннанъар отрядтынъ кӧзі тынъ хызырыл парған.

Ырчынынъ кӧленіп, чадып атыпчатханы онъдай орында полған, оларны атарға хынзанъ даа, кӧрінминче.

Пістінъ отрядтынъ хайзы чардин атыспин нандыра ойлас сыхханнар, че оларнынъ кӧбізі аттырыбысхан, хайзылары ӧдіре аттырғлап, хайзылары, тізенъ, палығладабас, ананъ ханға-суға патып, тура хон киліп, мылтыгынох хаап, пір-ікі атарға манънан халча. Че ананъ кӧрзенъ, агаа пазох ӧлімніг ух киліп, аны хыймырабас иде анъдар парған поладыр. Че команда пірілче:

— Ойласпанъар! Чатхлирға!

Хачан отряд чатхлабысханда, ухха аттырған кӧзі арам улыбысхан.

Кинетіг пістінъ онъ сарибыстағы ағастанъ паза анынъ хыринанъ най ырах нимес турған астыг хыра аразынанъ илседе хырых-илігче кӧзі сығара хонғаннар.

«Ура!» тіп хысхырыспинанъ. Ол туста пістінъ цепьте мыл-
тыхтар удаа хойығ садразыбысханнар. Түрче ле полары-
нанъ кизек чехтарда хорығлығ табыстар истіл тура пар-
ған. Оларданъ көп нимес ле, он азығча кізі ағасха кире,
нандыра, ойлазыбысханнар, чардығы аттырғлабызып,
ағас тастында ачыхта түрспейізіп чатхлап халғаннар.

Цептің кистінде табыс истіле түскен:

— Арғыстар, чехтар килген чолыбысты тулғи ал па-
рирлар! Арачыланарға!

Килген чолча төдір сабарға командирнінъ табызы
истілген.

Цепъ чатханох тузынанъ төдір айланыбызабас, ананъ
килген чолзар пірерденъ ойлазып чөр сыххан. Көрзебіс,
пістінъ килген чолыбыссар чехтар пірденъ-ікіденъ паза
иледе кизектерненъ ідөк китезіп ойлазып, анда цепъ
пастапчалар.

— Отты тыыдарға! — команда пірібіскен. Анда ла
пістінъ отрядха халғанчы күсті саларға киліскен. Анда
ла ол цепті үзе саап полбазабыс, пістінъ паза сыхчанъ
чирібіс чоғыл. Прайларында сағыс: «өлерге бе мында,
алай ба пар чох күсті салып, ыырчынынъ цебін унада
саап, мыннанъ сых парарға ба». Ұр нимес поларынанъ,
ыырчынынъ цебі үзе сабыл парған. Отряд килген чолын-
чох Хызылчарзар чөрібіскен. Ол айланыста піске тынъ
улуғ чобағ көрерге киліскен. Пір хыринанъ піс атыста
иледе чаачыларыбысты чідір салғабыс. Паза пір хыри-
нанъ улуғ сидіксіністіг нандыра тобырыста азых-түнүк
тее хада чыынарға манъ полбаан. Хараа-күнөрте, астап,
чазағ килерге киліскен.

Хызылчарға чидіп тее киліп, піс піліп алғабыс, Хы-
зылчарда юнкерлер восстаниезі көдірілібіскенін.

Отряд анда аттығ чөрченъ кавалерия отряды пүді-
рерге чаратхан. Мин алында кічігденъ сығара мўніп чөр

піледіргенімненъер паза аттанъ чалтанмас полғаным-
нанъар ол кавалерия отрядына кірібѳк парғам.
Анда отряд пірігіп, Хызылчарзар восстаниененъ кўре-
зерге парарға тимнен турғанда, мин алындағы таныс
оолға, Сукин Ванькаа, тоғас парғам. Ол мині көре ле,
пос кізізі полғаннанъар полар чізе, поэынынъ взводы-
нанъ чарылып, пістінъ кавалерия отрядына кірерге ха-
разыбысхан. Аннанъ піс Хызылчарға килібіскебіс.

Городтынъ центріне чидіп одырғаныбыста андартын,
тас тураларзартын тигірибнінъ санъ сапчанъ чирінезъ
мылтых тазылас сыххан. Улуғ улицаны тоғыр кисклеен
кізілер переулоктарға кире көли чўгўртклебіскеннер. Че
ѳн улицаа кірченъ онъдайы чоғыл, анынъ иртченъ, ѳт-
ченъ чирлері прай тулғалғлап парған. Восстание пўдір-
ген ахтар паза оларға хоза орындағы пайлар ол тулға-
лығ чирлернінъ озаринанъ, пу саринанъ сыххлап киліп
атысчалар. Андар иде чўгўртіп парзанъ, кизек иртер чир
чабыл парған полча. Паза көрзенъ, тас туранынъ паза пір
хыринанъ сығып атысчалар. Улицада ухха аттырған кізі-
лер тігде-мында чатхлапчалар. Оларнынъ аразында хай-
зы ипчілер, хайзы олғаннар парохтар. Піс анда ўс кўнче
тартысхабыс. Че анынъ соонда пістінъ отрядха команда
пірілген, городтынъ Кимзеркі хырин холда тудып, чаа
кўзін анда чыырға. Амды за мында восстаниее турған-
нарбынанъ тартызарға олох тузазы чох полған, пір хы-
ринанъ, городтынъ ѳн онъдайлығ чардиинынъ көбізі ах-
тарнынъ холына кір парған полған паза, пір хыринанъ,
Хызылчардағы Реввоенсоветтінъ устағчыларынынъ хай-
зы туттырғлабысханнар. Хызылчардағы Реввоенсовет-
тінъ устағчыларынанъ хабар алысчанъ онъдай чох полы-
бысхан. Че піс анда тѳдір чѳр сыххабыс, поэыбысты
чинъдіргенге пір дее санабаабыс. Чалыннығ кѳйген отты
оларнынъ узурып полбастары піске іле көрінген.

Улицаларнынъ аразынанъ чаланъ паза чазагъ кизилер
кӧринизип сых килчелер. Ананъ мында пистинъ отрядтынъ
хадагда турган чардыгы удаа мылтыхнанъ атып сыхса,
олар кинетин чӧт парчалар. Отряд пристаньзар чыгылы-
бысхан.

ПАЗОХ ПАРОХОДХА

Кӱн харагы чабыс тӱзибискенде, кии сала сӧрӧн арах
пол париган. Городтынъ Кимзеркӧ хыри паза пристанъ
ам даа хызылларнынъ холында полган. Городтынъ ӧн
улицаларынзартын мылтых табызы ӱзӱгӧ чох тарсылас
турадыр. Пирееде улицача ат табаны тазырааны истиле-
дир, ананъ пир-икӧ хати мылтых тазыли тӱссӧк, ат табаны
тазырааны амырап парып, кизӧ хысхырғаны истиле тӱсче.

Писке чылғыларыбысты пароходтарға турғысхлирға
тынъ манъзырирға килискен. Городтынъ ӧн улицалары-
нанъ Кимзер иде ухтынъ кил турғаны хойыбинанъ хойы-
бысхан, андартын пеер иде ахтарны позытпасха хадаг-
да турган чаачыларыбыс чагдабинанъ чагдабысханнар.
Олар хыстырып пастабысханнар. Андаза хортых тынъ
улуғ полыбысхан. Пистинъ отрядыбыстынъ пирее чарды-
гы пароходха одырағға манънанмазох, анда оларға
Кимге ле кире атығарға кирек.

Хорыгыс тыыбинанъ тыыбысхан. Отрядтынъ кӧп
нимес чардыгы ам даа пароходха одырғалах полган.
Кӧрзебис, пир улицаданъ ахтарнынъ отрядтары сыгып,
пистинъзер атхлап, чагдап одырлар. Хырдагы чылғылар-
ға хайзына ух теньлеп, олар чоғар сегиризип, ананъ анъ-
дарыл парчалар, пиреези, ние зе, ээзининъ холынанъ
суура тартынып, хайдар полза кӱс салыбысча. Кизилер-
нинъ харахтарында паза сырайларында ӱрӱгис пос по-
лыбысхан.

— Ахтар чагдап одыр! — хысхырысчалар.

Иди хорылызып турганда, түрче поларынанъ пістінъ пір пароходтынъ ўстүнень пулемет садырап тура парған. Сах олох туста пістінъзер ойлазып одырған ахтарнынъ отряды уундар хорылып пастабысхан. Анда мылтых табызы тымылып, кізілернінъ ачығ табыстары истілібіскен. Олар пулемет атызына орта кил парғаннар, аннанъар оларнынъ көп нимес чардығы ла тари ойлазып, чазын сыхханнар, че көбізі андох, чар хазында онъар-тискер түсклеп халғаннар.

Түрче поларынанъ, пароходтарнынъ хойығ түдүннері чоғар сығара халбайызып сыхханнар. Олар хайдар-хайдар харлама табыстарнанъ, удур-төдір хыйғласхан чілі, абағырызып, ананъ постарынынъ улуғ терпектериненъ суғны манъатап көбіктелдіріп, орта чара саап, пірсі-пірсінінъ соонча Ким төбін чөрглеп сыхханнар. Мин пілгенде, олар «Сибиряк», «Инородец», «Дедушка» тіп пароходтар паза аннанъ даа пасхалары полғаннар.

Ікі суткача тохтағ чох, Ким төбін инген соонда, піс Енисейск тіп городха читкебіс. Мында читсебіс, улуғ городтынъ істі ідөк уйғу-чадыннанъ азып тірілібістір. Пістінъ пароходтарыбыс тохтағлаанда, командирлер прай отрядты тооза хырға сығарарға чаратпааннар. Сигіс кізіні хырға сығарабас, улуғ тракт чолча разведкаа ысханнар. Оларнынъ аразында мин полғам. Хырға сыххан оолларнынъ хайзылары парарға көөленіксібін чоохтааннар:

— Мынча ла кізі ноо ниме пүдірерге парарбыс... өлім тілеп парчанъ ма?

— Өлерденъ хорығарда нимее килгезінъ зе? — удур нандырыбысхан минінъ танызым, пір Соловьев тіп чиит оол.

Ол күнде иирге читіре улуғ чолча разведкаа чөріп,

аннанъ хараа Енисейсксер айланғабыс, пристаньда пір дее пароход чоғыл. Піс удур-төдір анъдысхлап тұрче турғабыстар, ананъ городсар парарға чарадыныбысхабыстар.

— Чахсы ла кирек полбады неке, пароходтар парыбысты, — сөлеен Соловьев Петя. — Піске сағамды үзер-төртер кізіденъ пөліліп, пірее чирденъ хонар чир табынарға кирек. Андарох мында хайдағ хабарлар полчатхань истіп аларға. Кирек сидік пілдірзөк, анда пос пілгенни арачыланарға кирек полар.

Аннанъ піс үзөленъ, Соловьев Петро, Гравес Данил паза мин арғыстарыбыснанъ чыылызып, тоғазар чир чөптес салып оларданъ чарылыбысхабыс. Узун мылтыхтарыбысты чығлап салабас, хысха мылтыхтарыбысты кип істіне көли суғынғлап, городтынъ істінзер кірібіскебіс.

— Городсар ырах кірбеске кирек, андар сүгенге кірген палых чіли, тулғал парарбыс — чоохтасхабыстар көөлче.

Пір переулокка кіре ле, чабызахына турачахсар айланыбысхабыс. Че андар чағын иде парарға пірдеебіс тідінминче, анда пірее хадағ тур полбазын тін сағынчабыс.

Арғыстарым мині парарға күстебіскеннер. Хысха мылтиимны карманыма суғабас, көөлче туранынъ сидініне кірібіскем. Көрзем, сиден істінде пір сағаллыг апсах сабаннанъ суғ сусча. Мин, хырина пастыр парып, изеннестім. Сурчам:

— Синде хонып аларға чарир ба?

Апсах пастап татсабин, тұрче турып, аңанъ нандырған:

— Хонарға ноға чарабачанъ, че тарғыначах.. Семьям көп. — Ананъ минінъзер көрібізіп, сурған:

— Син хайданъ парчазынъ?

— Піс пароходта тоғынған полғабыс, үзöленъміс, амды нан парирбыс, — тіпчем.

Апсахпынанъ мин ұр нимес чоохтазып, аны чөпке ағылып алғам, ағаа төлir полып. Ол пісті поэынынъ сиденіндегі мылчаағағына кирер полған. Мин арғыстары-ма сығырыбысхам, олар килгеннер.

Ибнінъ ээзі апсахпынанъ танызып алғабыс. Ол Харин Григорий тіп апсах полған. Олох кўн піс аннанъ көп нимес азых садып алғабыстар.

Енисейскте хайдағ хабар пар полчатханын сурағлап алғабыс. Ол аннанъ-мыннанъ хаптыра чоохтапча:

— Киректіңъ учун-пазын пілчее ле чоғыл... Хайдағда большевиктер сығыбысхан тісчелер, оларбынанъ кўрезерге отряд пўдірглепчелер.

Аны исте ле, пістіңъ чўрек сысти тўскен. Сах андох Соловьев Петр сурған аннанъ:

— Мында чи андағ отряд парох па?

— Пар, пар. Ол мындағы орындағы дружинниктерденъ пўткен. Пу кўннерде илееде кізі тутхлап алғаннар, хайзын атхлап, хайзын чапхлап... — Ананъ апсах, пазын чайхабызып, хол ла сабысхан, — беда, чабал чи кирек.

Амды піске киректіңъ хайдаа-андаа пілдістіг полыбысхан.

Кічичек, тарғынах, харасхы мылчаахтынъ істінде піс уйғу-чадыныбысты чідірібізіп, амды хайдар парарыбысты пöгінізіп, чөптезіп одырғабыстар. Мыннанъ ат чаллибас сығарға кирек, ахчабыс хайға чидер, ағаа читіре чалнанъ парып, аннанъ андар Хызылчарға хайди полза чидербістер. Анда чидіп киректіңъ хайдағ полғанын пілербіс тіп чарат салғабыстар.

Иртенінде иртөк, піс иб ээзіненъ пазох сурынғабыс,

піске пірее ямщик таап пирерге. Ол парабас пір, улағ тартарға чалланчанъ кізіні таап килген. Піс, анынанъ чоохтазып, Тунгуска тіп тиремнее читіре апардырарға чаллабысхабыс.

Хос ат көлген кресен тарандазына одырып, городтынъ площадьын тобыра иртіп парирып көрзебіс, площадьта чон сүреліг чыылыс парған. Ол чоннынъ аразында пірее-пірее чаачыл киптіг кізілер көрін халчалар. Андартын табыс истілче:

— Пирбеспіс чирибісті-суубысты большевиктерге! Чох ползын совет ұлғұзі!

Аны ла истіп, минінъ істіме соох чайыла түскен. Арғыстарымны көрібіссем, оларыннъ сырайлары ідөк пасха пол партырлар.

Мин, ямщиктің сыртына холнанъ чачыбызып, ананъ алнынзар хол сабысхам. Ол аны чахсы онъарбин, аттарын тохтадыбызып, позы піссер айлан киліп, ниме полды тіп сурған.

— Чөргізіп одыр тидірін, — манъзыратхан Петя позынынъ істі тарыхханына сыданмин, ханъаада тістенекти одыр салып.

— Сағамох көр салар ползалар пісті сүріс киліп, тудып аларлар, че анда паза піске ниме чоғыл, — сыбырапча ол маға.

Ямшигібіс анчада пістінъ сыбырасханыбысты піл салып полар чізе, переулокка көленгенде, аттарын манъзырат сыххан.

Город тастына сых париганда, Петя, соонзар айланып көрібізіп, ананъ тапсабысхан:

— Мына ооллар!.. Сүріс киліп одырлар!

Мин сала манъзыри киліп айлана тартып көрзем, ам даа пір дее ниме көрінгені чоғыл. Данилні көрібіссем, сырайы тос чіли пол парып, наганын сығар киліп, позы

чыгырайыбысхан одыр, соон даа көрбин. Ол идөк тее хайдаг-да көп тапсабас паза хортых кизи полган.

Түрче полганда, Петяны көрзем, хатхырып чызыл парган парир. Анчада ла Данилибис пазын көдирибизип, соонзар көріп, тарынып, тапсап сыххан:

— Син, Петя, алыг тізе, алыг нимес, хыйға тізе. хыйға нимес кизизинь.

Петке анчада хатхырыбох сөлепче:

— Син, Данил, хозаннань даа халбас кизи полтыр-зынь.

— Син дее пая, городтань чөр сыхханда, чахсы ла айлахтанып одыргазынь — тіп, анчада Данил күлінібіскен.

Күн күнөрткі тусты иртібіскен. Ізіг. Чазы істі көгеріп хайзы-хайзы чирде чайылып чітче. Чазы хустары чайғы киині көглендіре сарнасча, оларнынъ табыстарын истіп, чалбах чазынынъ көлбейчеткен үстүн көріп, кизінінь чирі-суу сағысха кірче. Улуғ көгісті сығарып, ырлабызардаг. Паза пір хыринзар көрібіссень, анда хамчы патпас хара тайға найрап турча. Піс прайзыбыс тапсаспин, ибіре көрглеп, пос-пос алынча сағынып парчабыстар. Чайғы күннің чаринн көріп паза көлбейген көк чазынынъ үстүн көріп, мин позым даа пілінмин, хакас ырмань ырлап париган полтырбын.

Петя хатхырыбох, тапсабысхан:

— Пок, мин Николайнынъ поэнынъ ырын ырлаанын амды ла истім.

— Өскен-төрее мининъ хакас чазыларым сағысха кір парды чи, — нандырчам ағаа. Данилні көрзем, пазын түзірібізіп, сабахсып килче.

Тунгуска тіп тиремне көрінібіскенде, андартын удур пір ханъаа киліп, піске учураан. Ол пісті апариган ям-щигібістінь хончин полтыр. Чиде ле, тохтап, чоохтазы-

бысханнар. Анзы сурған, пісті хайзына читіре апарыған.

— Тунгускаа читіре апарим. Син чи, хайға читіре пар килизінъ? — сурған пістинъ ямшигібіс.

— Мин мына пу, Тунгуска озариндағы тиремнее кізілерөк тартып парыған полғанымда, кирек онъдайы чох пол парды.

— Хайдағ онъдайы чох кирек полған? — сурча мыны.

— Мининъ тартып парыған кізілерім хызыллар пол парып, оларны мына пу Тунгускада чаап салдылар, — тіпче.

Аны ла истіп, оолларнынъ істінде, пазох тарақаннар чүгүріскен чіли полыбысхан. Удур-төдір чачызыбыстыбыс. Сағынып одырчам, «че, чахсы позыбыснанъ кил-чікпіс нооза», тибес.

Олар тынъ даа ўр турбин, чөрібіскеннер. Ырах нимес парарынанъ Петя маға көблче сөлидір:

— Тиремнее кірбес кирек, мыннанъ чазағ тайғача иртібізенъер.

Мин анынъ чөбін чарадыбыстым. Данилданъ чөп ние дее сурбаабыс, ол оланъайда даа піс чаратхан ниеденъ тоғырланмачанъ. Ямшикті тохтадыбызабас, агаа нинчеге чаллаан паазын пиріп, сөлепчебіс:

— Син, харындас, айланыбыс мыннанъ. Хайдар чөр килдинъ ноо тіп кізі сурза, кізі тартхам тібе.

Ол пастап пістинъзер танънап арах иде көріп, ананъ табырағынча чаратхан.

Хақан піс чолданъ сығабас, чөрглеп сығарыбыстанъ, ямшигібіс сообыстанъ хыйғлабысхан. Айланып көрзебіс, холында ние тудын тур. Мин ойлап парғам, пирее ние позыбыс ундубыстыбыс полар чи тибес, чидіп көрзем, пір улуг кизек сосха чаа пирче.

— Азиинъар чоғыл, неке, алып алынъар... Тигдök сө-
лебеезер, мин азых таа ал пирерцкпн, — тп тапсаглап-
ча, поэнынь хабын одырчанъ сиреезіне тöзи салчадып.
Мин агаа ахча пиргем, че ол анзынынъ үчүн аларға
хынмаан.

Аннанъ андар казагъ үзöленъ, тайғаны көре улуғ-улуғ
хаалаглап, чөр сыххабыстар. Алныбыссар асхынах кө-
ріп, сообыссар айланып, көп көргебіс.

Алныбыста түгдүр тайға пöзик, чабыс сыннарны тул-
ғи чабызып, анынъ оймах-осхылларынча тинъ-пир тар-
тыл ырып турған.

Петя Соловьев, алныбыстағы халын тайғазар хан-то-
ғыр иде холынанъ улабызып, сөлеен:

Мына мыннанъ азыра орта парзабыс, анда піс Хы-
зылчарзар парған улуғ тракт чолға хайди даа учурирға
кирек.

— Анда, тайғада, піске пірее улуғ арах чул-чулат
учурап парза чи, аны хайди кизербіс? — сурғам мин.

Петя, түрче сағынып, ибіре көрглеп, ананъ сөлеен:

— Чох, арғыстар, пу сынға орта сыхсабыс тынъна
улуғ чул чох поларға кирек. Тайғанынь чабыс чирлері
мындар иде халарлар, улуғ чуллар полза, андар ла пар
полар. Ананъ тайғанынь пöзигін тарта, көріп алып, ан-
дар кірібіскебістер.

Тайгаа кірерібістенъ чол сидік полып пастабысхан.
Анда пірееде хойығ, кізі иртері чох ыдырбаннар учурап
парча. Ол азахтарыбысты сырбаглап, киптерібіске ілінг-
леп, чөерге харығ полча. Ниме зе, онъар-тискер түск-
леен ағастар учурап парчалар. Оларнынъ үстүнень дее
асчаа, алтынанъ даа öтчее сидік полыбысча.

Хайда-да мылтых табызынынъ янъызы, тайға істіне
тарап, тайғанынь амырын сайбап парча. Пірееде хатығ

тумзухтыг тобырғыларнынъ хатыг ағасты соххлап, тадыратханы истіл турча.

Піс парбинанъ парлачабыс, че хайча даа ырах парбысханыбыс пілбинчебіс. Күн харағы пастағы арада хойыг ағастынъ анахтарынынъ аразынанъ тігде-мында чалтыранънап көрінген, че соонда, иирге чағдабысханда, күн харағы көрінмин. тайга істіне пүрүнъкі түзібіскен. Пістинъ азахтарыбыстынъ, холларыбыстынъ күстері хызырылып, поэғлап пастабысханнар. Пір хыринанъ, чөрізібіс сининенъ иртіре сидік чоллыг, паза пір хыринанъ, көп нимес тее азыранчанъ азиыбыс чогыл.

Петке Соловьев уундар ойынчыл полчанъ. Пірее чирде тыннарға тохтаан аразында Данилбиненъ піс чоотарын киліп, сидік чолға учурааныбыстанъар хырзынзабыс, Петке хормачыланып одырча:

— Сірернінъ машинанъарнынъ бензині тоозылыбысты, арса?

Данил ағаа удурлазып тапсап одырча:

— Сини артығы пар полза, піске ұлестір пирдек?

Ананъ майыхханыбысты ундуглап, ойыннанъар сарыс пүдірглеп халчабыстар.

Танъ наа ла көгеріп одырғанда, піс пөзік сыннынъ ұстүне сых килгебістер. Анда танънынъ читіре чарирын сағып, одырып, паяғы сосха чаан көп ниместенъ чіп алгабыстар. Петке пісті сизіндірген:

— Час сүтті ас харынға көп эмген пызо хайди полчанъчых са? — күлініп сурча пістенъ. Аны хабын салып, піс тынъ көп чібин тохтат салгабыстар.

Танъ арығли чарып килген. Тайғанынъ чабыстарында ам даа тубаннар тартылғлап парған турған. Пөзік чирлері харалып, суғ ортызындағы чіли, көрінглеп турғаннар.

Арғыстарым иирде наннана чатхан тустарда, мин одырып, ибіре-сибіре көрглеп одырғам. Иди одырбинанъ, пір пөзік сынны азыра тайға тобыра субал парған ачых көр салғам. Арғыстарыма сөлірімненъ, олар тура хон киліп, андарох анъдып сыхханнар. Түрче көріп, Петке сөлидір:

— Пу тракт чол пол парды полар, — тидір.

Піс Данилбіненъ ікінцілеп, соонда киртінібіскебіс.

Ўр нимес чөптезіг ирткенде, піс ол көрін турған ачых-сар парарға чарадыбысхабыстар.

Пастап ол ачых піске чағын чіли пілдірген, че хачан піс тағданъ иніп андар чөр сыхханыбыста, ол ачых пістенъ ырабинанъ ырапчатхан чіли пілдірген. Парар чолыбыс таа уғаа сидік полған, паза күзібіс тее тоозылғлабысхан. Чолыбыста хайдар-хайдар тлолығ паза палғастыг састар учурағлапча, оларны хайди полза иртіріп алзабыс, пазох ағастыг чир учурап парча.

Халын тайғаны арали ўр бе, ас па парғанда, мин арғыстарымнынъ көп нимес алнына кіріп, пір кизек ачыхха сых килгем. Позымнынъ алыныда тазырама улуғ чол көр салып, хахаанымнанъ ағассар төдір ойлабызып, арғыстарыма сөлеем:

— Мына, ооллар, улуғ чолға учурап пардыбыс. Арғыстарыма идөк пөөге түскеннер. Данилнінъ харахтары өріністіг чылтыразыбысханнар, ол уғаа тынъ майығыбысхан полған. Ананъ піс чол хазынзар иде көблче китеп парып көрчебістер, пу хыринанъ кізі ноо килигені пар полбазын тибес.

— Че, ооллар, амды піске пу чолнынъ ортызынча парарға чарабас, — тидір Петке, — алныбыстанъ алай ба сообыстанъ сыххан кізі көр салар, чолданъ тастых иде ағас аразынчох парарға кирек.

Көблче чол хаста парчабыстар. Пірее чирде ырахтын

ханъаа күзүреені истілзөк, піс от аразына пöөгін чады-
бысчабыстар, ол ханъаа чидіп ирткенче.

Ол күннi иирге читкенче парғабыс. Пір чирде пістінъ
алныбыста поскотина учурап парған. Аны көре ле, піс
табырағынча пазох ағас аразынзар кірібіскебіс. Анда
тиремне чағын пар поларға киліскенін піліп, аннанъ си-
зінібіскебіс. Піс хайданъ ибір парчаан даа, хайдар пар-
чаан даа пілбинібіскебіс. Пір хыринанъ күзібіс үзілібіс-
кен. Мин сөлепчем арғыстарыма.

— Ченъер, ноо полза ол ползын, тиремнее кірібізенъ-
ер. Ёр піди чаазирбыс па?..

— Чох, Николай, — тидір Петке, — анказын сыдаан-
да, тұрче сыданыбох көренъер... Нооданъ ноо полбай.

Иди ағас аралы париғаныбыста, пір чирде Данил
нимее-де өрініп тапсабысхан, «мына ооллар», тіп ананъ
позы табырағынча, ыдырбан аразына мөкейіп, андар
холын сунча. Піс, анынъ хырина чит киліп, көрзебіс, ол
хызылхат чистектің көк хастахтарын көр салып, олар-
ны ахсына тастаан үстүне тастап тур. Харын астааны
күс полған. Петкебиненъ піс аны ахсыбысха теерібөк
пастаабыс, ас харынға чіп алып, соонда чаазирыбысха
даа хайбин. Асхылдым ачығ хастах үр дее итпин піс-
тің тістерібісті хабыхтыр салған.

Аннанъ андар пазох чөр сыххабыстар. Кізі майых-
ханда, чолда хайығ-сарығ полған ниме, чораа ла полған
ниме чіли, пілдірченъ полтыр. Алныбыста пір ніскечекі-
не оттығ чулыцах сорлап ахча. Анынъ хыринзар кизерге
тіп чағын пастыра ла, хайдағ-да чиріне хурчанъача чып-
ли тұскем. Мині көріп, ооллар пастап төдір ойлас парып,
ананъ онъарылып, мині холданъ хапханнар. Андағ даа
полза, піске ол чулыцахты хайди даа кизерге ле кирек
полған, аннанъ пасха пістің иртченъ чирібіс чох полған.
Иди чазып чөргенібіске өкпеленглеп тее пастабысхабыс-

тар. Мин, прай кип-азаамны суурглап, чулыцахты кизіре тастаглабызып, позым кизібіскем. Суу тынь даа тирень полбиндыр, хурчанъаца ла, че андаг даа полза, хайдар-хайдар соох. Анынъ түбіндегі пустары азахха пос урун-глапча. Арғыстарым мининъ соомча идок чалаастанглап кискеннер.

Ол хараағызын идок ұйгу чох, агас аразын аралы чөріп, тиремнені ибір парар онъдай тілеп, чөргөбістер. Танъ көгеріп чарып одырғанда, пазох пір таг ұстүне сых килгебіс. Анынъ алтында пір тиремне көрін турған. Анда піс, танъ чახсы чараанча одырып, пазох сыгар-парар орын көрглеп одырғабыстар.

Танъ чарып, күн көрінібізеріненъ көрзебіс, таг ал-тынзар, пістенъ ырах ниместе, пір ханъаа турча. Анынъ хырында пір сабдар адыцах тузамахтыг сегір чөр.

— Ол мында хонған кізі одыр, — чоохтаан Петке.

Мин сөлепчем:

— Нар көрим, анынъ азых пар полза, садып аларға.

— Хайдаг-хайдаг кізі полар, туттыр таа саларзынь, — тіпчелер арғыстарым.

Че мининъ ам туттырарымнанъ даа көп чалтанғаным чох полыбысхан. Мин ниме-нооларымнынъ хайзын ар-ғыстарыма тастап, ахча алып-алып, паза наганымны нийм істіне суғабас, ол ханъаазар инібіскем. Чагдап киліп көрзем, пір кізічек ханъаазынынъ алтында сидол-казын частан салып узупча. Аны көріп, андаг-мындаг хомай ниме сағынчаа даа чох полған. Пастыр киліп, хырина одырып, инъіненъ чайхап, усхурыбысхам. Кізі-чек харағын улуг көрбиненъ тура хонып, андар-мындар хайбанънап сыххан. Че ананъ, оттап чөрген адын көр салып, сала амырап парған.

— Пот, паба кізі, — тіпчем, — сининъ азых пар пол-базын, садар полбинъ?.. Астанъ астап, өзөгөрім не халды.

Кізічек, пазындағы киис слепезін тигейінзер кӱдирі-
бізіп, сӱлідір:

— Чох, харындас, сатчанъ азиним чоғыл... Позым-
нанъ халғаны пар, пирербін. Ананъ ол хырындағы ха-
бычактанъ улуғ нимес іпек тілімі ал пирген.

Ағаа даа мин хайдар-хайдар ӱрінгем. Ананъ тӱрче
минзер кӱріп, сӱлеен:

— Син тиремнее парарға кирек, анда азых табар-
зынъ. Че мин ағаа кӱнізіненъ сӱлеем:

— Чох, маға тиремнее парарға чарабас. Ананъ іди
сӱленібіскен соонда ла хабын салғам, аннанъ на ачыр-
ған парғам, ноға іди сӱленібістім зе? Амды ол тиремнее
парып чарлабысса, пісті тик тутхлап аларлар, тіп са-
ғына тартхам.

Ол кізі минінъ іди хорыхханымны кӱріп, полар чі-
зе, чоохтан салған:

— Андағда, син ананъ тиремненінъ тігі хырында ікі
ӱс пирстача парып, сағирзынъ, мин тиремнеденъ азых
сығар пирем.

Мин анынъ іди сӱлееніне сах іди киртінмедім, че
андағ даа полза, анынъ сӱлеенін чӱпсініп, ағаа ахча
пиргем. Позым арғыстарымзар айлан килгем. Тілімніг
ипекті ӱс чара ӱлезіп, олох туста чібіскебістер. Анынъ
на соонда Данил хаптағы сӱсха чаан алып, сӱлідір:

— Ниме зе чағны іпек чох, ниме зе іпекті чағ чох.

Анда піс тынъ даа ӱр тудыларға чарадынминыбыс-
хабыстар. Піс сағын салғабыс, че амды пудурғы кізі
пісті чарлабысса, тілеп киліп, тутхлап аларлар. Піске
амды табырағынча мыннанъ ырирға кирек. Аннанъ суг
хастада гайға чоhti ибір сыххабыстар. Иледе, пис-
алты пирстача, ырибас пазох кичеегі улуғ тракт чолға
учурап парғабыстар. Ағаа чидерібістенъ, пістинъ ӱзӱ-
ленънінъ сарыс пасталыбысхан. Мин сӱленчем: — Ти-

ремнее айланып, кірер кирек, піди майыл парып, азых чох хайдар парчанъмыстар.

Арғыстарым, тізенъ, пір дее чѳпке килбинчелер. Ананъ мин сѳледім:

— Че сірер хынминча ползанъар, мин позымны пирінчем, сіреринъ ѳчѳн паза позымнынъ ѳчѳн. Сірер мині мында сағынъар. Иирге читкенче килбезем, анда тутырғанға санирзар.

Анчада Петке паза даа сарысады. Ол чоохтанған:

— Че, санъай ла андағ полза, парохса. Тударға хынзалар тик ле холға пирінме, атызып ала, ойлирға харас. Піс синіненъ хада тиремнее чағдаанча парарохпыс, анда чадарбыс, синінъ мылтых атханынъны иссебізѳк, полызарға ойлазарбыс. Холға пиріспеспіс.

Олар, миніненъ хада тиремнее чағдаанча киліп, ананъ ағас аразында, чол хазында, чат халғаннар. Мин, арғыстарымнанъ анымчохтазып алып, хабымны инъніме тастап, наганымны пазох нииме суғып, чолча пастыр сыххам. Позым сағын парчам: «паза айлан полам ма, чох па?»

Тиремненінъ пазына кірерге чағдап таа парғанымда, улища маға удур пір ханъаа сығара салған. Аны кѳріп, мин чолданъ сығып, сырыптар аразында, одырыбысхам, ирткенче, сахсынарға. Иди кѳріп одырзам, ол иртен тағ алтында тузамахта чѳрген сабдар адыцах мында сопладып иртіп парир. Кѳрзем, анда ээзіненъ пасха хада кізі ние чоғыл. Иртіп париганда сығабас, тапсабысхам. Кізічек мині танып салып, адын тохтадыбысхан. Хабынанъ ікі улуғ булкалар сығарып пирген. Аны ла кѳріп, азахтарымны даа пасханымны пілінмин, ойлап киліп, іпектерні хабыма суғып, ағас аразына кире нандыра ойлабысхам. Арғыстарымнынъ чатхан чиріне чидіп одырғанымда, олар мині кѳр салып, кѳлімзіреп,

тур килгеннер. Ол туста минінъ дее өрінгеніме ойнирым тудыбысхан. Мин сырайымны хомай тудыбызабас соом-зар хылчанънап, ойлаачы полып, тапсабысхам:

— Мына, сүріс килірлер!

Ооллар аны ла истіп, минінъ алнымнанъох ағас аразына чылбырас халғаннар. Мин оларны микелеп, хорғыдарын хорғыдыбызып, соонанъ оларны чадап ла сүріп чидіп, тохтадып алғам. Олар, ікізі дее наганнарын холларына тудып, сырайлары хуурта тартып парып турғаннар. Петке минінъ хатхыр турғанымны көр салып, анда ла күліне түзіп, мині сөкклебіскен:

— Хаарғанох полғазынъ, сала позынъа саай итпедінъ... Ағас аразында сыбдырап одырғанынъда сүрізіп чидіп одыр тіп сала ла атпадым!

Данилні көрібіссем, ирні хазар парып, улуғ-улуғ тыңлап турча. Аны көрерімненъ, маға ол хайди-да уғаа аястығ пілдір парған. Сағындым, «ноға, іди ідөк тее үрүгісте чөріп, арғыстарымны хорғыдып, алахча поларбын за?» тибес. Мин сах андох, оларнынъ алнында просынабас, олар маға тарыммазыннар тіп сурынғам. Ананъ мин андох хабымнанъ пір улуғ булка сығар килебес көзідерімненъ, арғыстарымнынъ сырайлары көгліг пола пиргеннер.

Анда піс, ағас аразында пір чулыцах таап алып, анынъ хырында азыранглап, тосхырынып алғабыстар. Астаан харныбыс сала-сула тосханда, пістінъ тынанырыбыс килібіскен. Харахтарыбыс постары нуулып, пазыбыстынъ үстүне тас салған чили, чабыра пас сыханнар. Анчада ла піс, ағас аразынзар ырада парып, онъдай орынах таап алып, анда узуп аларға чатхлабыс-хабыстар.

Мин хайдаг-да чабал түс түзеп пастабыстырбын. «Хайданъ-да пулемет үзүгі чох тадырап ла турча. Ух

пістінъзер, нанъмыр чіли, чаап турған полча. Піс кірер-парар чир таппин, ўзўленъ андар-мындар ойласчабыс. Хайдар даа ойлазабыс ухтар пістінъ хырибысча сығырызып ла турчалар. Иди тызы чох уйғуда аахтапчадабас, мин усхуна чачырап парып, тура хон килгем. Харахтарымны чызынып, чахсы онъарылып истіп одырзам, пістінъ хырибыстағы пўзік пуйған ағастынъ пазында хайдағ-да хус тапсап тадырап одырча. Ол хайдағ-андағ хус полған, мин ам даа пілбинчем. Анынъ табызы парчых тіп сағынзанъ, парчыхти нимес, тобырғы тіп сағынзанъ, тобырғыни нимес, хайдағ-да ўтіг, тадырос осхас полған. Анда мин онъарыл салғам, ол хустынъ табызы минінъ хулаама истіліп, мині уйғуда улартыпчатхан полтыр.

Кўн хайданъ-да тискертін сых килебес, ағастарнынъ хойығ анахтарын тобыра чалтырап турған. Мин арғыстарымны усхурыбысхам. Олар, тура хон киліп, минўк чіли постарынынъ кўпклеп парған харахтарын чызып, ибіре кўрчелер.

— Кўн сыхханча узубыстырбыстар, — сўлепче Данил. Соловьев Петке, кўнзер кўріп, ананъ ибіре хырин кўрглеп, тапсабин ўр одырған. Піс Данилбиненъ, амды хайданъ парар чирібісті кўріп, чоохтазып одырғабыс. Петке пістінъзер кўріп, кўлімзіребізіп, пістенъ сурған:

— Ўр узудыбыс па піс, ооллар?

— Кўрчезінъ нооза, кичее мирзер чатханнанъ, пўўн кўн сыхханча узуп салдыбыстар, — нандырғам мин. Анчада ол піске чоохтапча:

— Чох, ооллар, кўн сыхханға даа тўй нимес. Піс харааны тооза узуп, пўўн кўн тооза, кўн кірерге чағдаанча узуп салтырбыстар. Сірер астых партырзар, кўнни сығып одырған иде кўріп, килген чолынъарнанъ нандыра парарға тимненчезер нооза, — кўлген ол.

Чахсы онъарылып көріп одырзам, сынап таа кўн сых-
пин кірерге чағдап париған полтыр.

Кип-азахтарыбысты онъдайли, хатап тонанглап
алып, ананъ Петкенінъ пастаан чолынча чөрглеп сых-
хабыстар. Ырах нимес парарыбыстанъ, кичегі улуг
тракт чол анда учурап парған.

Пір сутка чадып узаан соонда піске чол парары уғаа
тынъ сидік полибысхан. Қичее ле чахсы полған азах-
тарыбыс көпклеп, ағас ла суххлап салған чіли пілдірче.

Улуг тракт чолны хастада париғаныбыста, пістінъ
алныбыста ағас аразынзар иде ханъаа хоғдырааны ис-
тілібіскен. Піс тынънана тўскебістер, ананъ андох чол
хазында көленіп чатхлабысхабыстар. От аразынанъ па-
зыбыс сығарып көр чатсабыс, пір ипчі кизі терпектіг
ханъаачахха одыр салған, чолча сопладып килиц. Піс
аны тохтадарға чарадыбысхабыстар. Ағастанъ сығып,
чолча ағаа удур киліп, аны тохтадып, изеннескен соон-
да, піс сурғабыс, пу чағында тиремне пар ба тибес. Ол
піске нандырған:

— Мыннанъ ырах нимес парзар, тиремне учырир,
мин ол тиремнеденъмін.

Ананъ пазох анда хайдағ хабарлар парын сурға-
быс. Че пістінъ суриибысха ол ипчі тынъ чігленістіг
сбстерненъ нандыр сыххан:

— У-уй, нанчылар, анда уғаа улуг хорғыстыг пол-
ча... Ирткен парғанни иртірбин, тўрмеге чаап ла сал-
чалар, хызылларны тутхлапчалар, олар чабал чоннар
ба хайдағ... Мин хызылларданъох хорығып, пу көп ни-
мес ниме-ноочаамны чазырып, хончых тиремнезер, ту-
ғаннарыма, апарим.

Пістінъ чўректерібісті ол чоохтар пазох тибіредібіс-
кеннер. Удур-төдір хылчанънастыбыс. Тапсаспин туры-

бысхабыстар. Түрче полғанда, ипчі кізі анымчохтазып, анань чөрібіскен.

Амды пістінъ алныбыста пазох сидік пөгініс туры-
бысхан. Ағас аразынзар кіріп, чөп пүдір сыххабыстар,
хайди полчанъ? Тиремнені ибіре пазох тайғача чөрібі-
зерге — азых чоғыл. Пір хыринанъ уғаа тынъ майых-
хлап парғабыстар. Түрче үзүріп, сарызығ иткен соонда,
піс ол чағынғы тиремнее кірерге чарадыбысхабыстар.
Пістінъ сағынғаныбыс андағ полған: «че пісті тудабас
чаап таа салзалар, пістінъ холыбыста хызылларда пол-
ғаныбысты пілченъ ниме-ноо халбаза, анда хызыллар
идіп атып салбастар. Че мыннанъ пірее чирге ызар ноо
ползалар, Хызылчарданъ на пасха чирзер ыспастар. Че
хайди-піди холға кірбин халзабыс, анда пазох пірее ям-
щик таап аларға».

Ол орыннанъ ырах нимес парарыбыстанъ, пір чулы-
чахты кизіре салған тахта учураан. Аннанъ тиремненінъ
пазы көрін турған, чапхан иблернінъ хырлары көгере
көлеткілен турчалар. Адай үргені, инек мўўреені истілче.
Пірееде өтіг табыстығ литук, янғыландыра кукуриктап,
тохтап парча.

Ол тахтанынъ хыринда піс поэбыстынъ мылтыхта-
рыбысты паза прай даа, кізіні чіглендірер нимелерібісті
суурғлап, тахтанынъ алтына чығлибас, ананъ көні чол-
ча тиремнезер пастырызып сыххабыстар.

Чиксін парғаныбыс тик полбаан. Тиремнее кірерге
чағдап парарыбыстанъ чол хыринда турған хазаа пу-
лиинзартын кізі хысхырыбысхан:

— Тохтанъар!

Піс тохтабысхабыстар. Пістінъзер мылтыхтарын
улап үс кізі ойлас килгеннер. Петке олар читкелектөк,
піске чарым табыснанъ сөлеен:

— Хорыхханынъар пілдіртпенъер, пик тудынынъар.

Олар үзіненъ дее оланъай киптіг полғаннар. Оларнынъ пірсі ортымах сынныг, хысхацах хара тон кискен, сарыг кірбе сағаллыг, ортыли пирген кізі мылтиин тим-де тудыл, пістінъ алныбысха ойлап килебес сурган:

— Хайдар париған кізілерзер?

Петке прай, алнында учураан кізілерге хайди чоох-тачанъ, сах ідѡк сѡлеен:

— Пароходта тоғынған кізілербіс. Енисейскайда турған пароходтанъ тизіп сығабас, амды нан парибыс.

— Чѡрінъер штабсар! — тапсабысхан алныбыста турған тарынцах сырайлыг кізі, позы пістінъ чѡрер алныбыстанъ тоғыр пастыра пиріп.

Пістінъ ікі хырибыста паза сообыста мылтыхтыг ѳс кізі пісті улуғ, чапхан тураа читіргеннер. Ирткен-парғаннар, пісті кѡре ле тохти тѳзіп, кѡр турыбысчалар паза, ағаа хоза, туралар аразынанъ кізілер киліп, турып, кѡрчелер.

Хара тонныг кізі ікі чиит оолга пісті хадарта турғыс салып, позы тураа кире ойлабысхан.

Тѳрче полғанда, пістінъ хырибыста, ырах ниместе, кѡп чон чыыл парған. Анда иреннер, илчілер, хайзы саал платтарын чабын салған, паза олғаннар. Оларнынъ кѡѡл-че тапсазып ѳрѳгістіг чоохтасханнары піске чахсы истіл турған. Хайзылары чоохтапча:

— Тѳни ағылған кізілернінъ ікізі хызыллар пол партырлар... Оларны мына пу тиремнезер апарып, анда ағасха саланънада палғап мондыр салғаннар, парасханнары, — пір ѳн аястыг табыснанъ чоохтапча. Аны ла икенде, минінъ істіме соох суғ чайылған чіли пол халған. Сағынчам, че амды паза парчанъ чир чоғыл піске, ѡлімненъ не пасха. Андаг даа ползѡ, мин **позымнынъ** хорыхханымны пілдіртпеске харасчам. Арғыстарымзар кѡрзем, оларым ідѡк амыр, хорыхпин турчалар. Данил

папирос сарып турча, хорыхханын пїлдіртпінче. Өріне тўстїм мин дее. Харын даа пу пудурғы чииркестїг чоохты испедї, искен полза, анынъ азах холлары прай тызыг чох полыбызарчых. Ол онъдайда даа тынъ хортых полчанъ.

Тўрче полғанда, тураданъ ікі кїзі сых килгеннер. Пірсі пудурғы кїрген кїзі паза пірсі андағы дружиннарыннъ пастығы полған полар чїзе. Ол хулахтыг хара хурусха пөріктіг, хара парчатка тонныг полған. Тастында хызыл тууп сумкаа суххан хысха мылтыгас саланънап чөрген. Анынъ чырта чачырирдаг хызыл сырайын паза подушка сух салған осхас харнын көре ле, ол кулак кїзі полғанын сах андох пїл салғам.

— Нїндібізерге кирек пуларны! — пулбуранған ол, поэнынынъ сосхани осхас харахтарын пістїнъзер кїрбік аразынанъ көрїбізїп. Пісті ўзібісті тинъе ўс кїзі пазыбыстанъ азахтарыбысха тўзіре сїбастырғлап пастааннар. Мин поэымда хайдаг полза нїме таппастарына ізен турғам.

— Пу нїменъ полчанъдыр? — тапсабысхан Данилнї нїндїи турған кїзі. Көрзем, Данилнїнъ көгенегїнїнъ тастында, хурында патронташ көрїн тур. Че пістїнъ часкабысха ол патронташта пїр дее нїме чох, хуруг полтыр. Данил андох хабын салған, нандырған:

— Мыны мин пароходта пїр оолданъ тамгы сал чөрерге тїп тїлеп алғам. — Анда ағаа тынъ даа хайынды аїландырбааннар. Данил анзын табырағынча сїстїп пїрген, аны тїлебїзерїненъ. Аннанъ пасха чїгленїстіг дее нїме таппааннар.

Айбына сураг иткен соонда, оларнынъ пастығы полған, чоон, хара кїзі чахаан пїрген:

— Пуларны мындар каратель отрядха ызарға кирек... Анда поэытчанъ полза поэыдарлар...

Түрче полғанда, азых тарантас ханъааға пора ат көлген, пір пүгүр апсах пістінъ хырибысха чит килген.

— Пу ўс кизіні штабха апар кил! — харлап тапсабысхан чоон кизі. Ананъ ол мылтыхтыг турған пора таарлыг чиит оолзар айлан парып, сөлеен:

— Син конвой полып пуларны ўдес пар кил...

Азых, түбүне чарды хазаан тарантас ханъаа, чолча хағдырап, ағас аразынзар кір париған. Соданъ хузурухтыг, ах хамахтыг торыг атха мўнген чиит оол мылтығын тўдир суғын салып, пістінъ сообысча чортырып одырған. Піс париған чолнынъ ікі хыринда тайға ағазы улицали тур парыбысхан. Ағас аразында учураан поскотинанынъ изігіненъ сых парарыбыстанъ, сообыста килиген чиит оол пісті хыйғылап тохтадыбысхан. Сообыс хылчанънап көрібіссөбіс, анынъ адыізіктенъ сығарға хымин, чағдап ла киліп, ананъ кинетін пура тастабысча. Мин анда сағын салғам, ат ол ізік тузында пірее нимеденъ чочып хачан-да чалты полған полар тибес, ол тынъ чапсыстыг полған.

Чиит оол ээн-аастанып, сўгініп, тізін ызырын киліп, адынынъ пір полза, сағырсынына, пір полза, пазына хамчынанъ саап турадыр. Андағ даа полза, пір дее тузазы чох полған. Тораады ізіксер чағдап киліп, ананъ ікі азахха турып чоғар сегіріп, пура тастапча.

Чиит оол, түзе сал киліп, адынынъ пазына хамчынанъ паза пір хати тартыбызып, ананъ чидініп сынап көрген. Че анзы алыннзар пір дее хаалағ пастырбин, чалтанып, тініненъ ол оолны хада сўзіріп, тўдир ойлапча. Аттынъ онъ харағы сіс парып, анзынанъ частар нымахтанып тўсклеп турған. Ананъ чиит оол, поэнынъ тирін хамағынанъ ах пладычахнанъ чызыбызып, ямщикке сөлеен:

— Қўўлче ларып одырынъар... Мин пу хойлағаны

парып алыстыр килим. Ол, адына алтанып, айландыра тартарынанъ, аттынъ табаны тазыри ла халған.

Апсағас пора адын чӧргізе, позазынанъ хамчылабызып, ананъ тітіренъ табыснанъ тапсабысхан:

— Прай даа аттарны ардатхлап парирлар... Постарын іди харах-хулахха тундур кӧрзе...— Ананъ апсах пазох амыр одырыбысхан.

Петке маға кӧӧлче тапсабысхан:

— Тизерге кирек! — Ананъ ол Данилні хабырғазынанъ тартыбысхан, — тимнен.

Чолнынъ онъ сариндағы ағассар ойлас парирып, піс апсахха сӧлеебіс:

— Мындар, чолнынъ сол хырина кире ойлазыбыстылар тіп сӧлирзинъ, кӧр!..

Апсах, позы ах-тик пол парып, пістінъ сообысча харахтарын сурландыра кӧріп, одыр халған.

Аннанъ пастада піс пазох тайға анъына, тағнынъ пӧӱрлеріне тӧйленіп, ойлас сыххабыстар. Амды піске чолнынъ сидігін дее, азахтынъ майылғанын даа сурарға манъ чох полған. Мынынъ алнында пістінъ хайдағ даа полза, үзібістінъ дее мылтыхтарыбыс пар полған. Амды, тізенъ, пістінъ хызыл холданъ пасха пір дее ниебіс чоғыл. Анда піске тынъ ачырғастығ полған. Чоох-тасчабыстар:

— Монар пағны позыбыс тілеп кіргебістер ... Че піс пағданъ пазох позыдыбыстар, мыннанъ мындар хайдағ полчанъ ни?..

Амды піс хараа даа, кӱнӧрте дее пір тохтағ чох тайға аразын харыстырып ырап аларға харасчабыс. Сағынчабыс, пістінъ сообысча сӱргӱн полбин на полбас.

Ікінчі кӱнінде кӱнӧрткі тусха чағдабысханда, тайғаны тобырып, пір ачыхха сых килгебіс. Аннанъ піс Хызылчарнынъ чалтырас турған тас тураларын кӧр салға-

быстар. Тайганынъ тастында чарым пирстача, Хызыл-чарзартын улуг чол парыбысхан чатхан. Ол чолча пир ат кӧлген паза пирсін ханъаа соона чидекти палгаан пир кизи иртіп париған. Ол кизее пис удур килебес тохтадып, аннанъ сургабыс, Хызылчарда хайдаг хабар полчатханын. Апсах, пазын чайхабызып, сӧлидір:

— Кирек чоохтиры даа чооғыл... Карательнай отрядтар ханныг хылыстарын холданъ тӱзирбинчелер. Хайдаг полза ирткен парғаннарны иртӱрбин, тудып тӱрмелерге тыхтапчалар. Хайзын ӧдірерін-ӧдірчелер. Сирерге андар парарға мин чӧптебинчем... Тӱрмеденъ хыя парғыспастар.

Амды Хызылчарға парарға сағынчаа даа чох полған.

Иирзер, пӱрӱнъки полибысханда, пис «Хара суғ» тӱп тиремнее читкебіс. Тиремнее кӱрӱбізерге тидинмин айбына чӧрген соонда, тиремненінъ хырина чагын пир турачахха кӱргебіс. Ибнінъ ээзи хара сагаллыг, чалбах чарынның, ортылап парған кизіденъ пис сах андох ямщик табар чир сурып пастабысхабыс. Хайдар париғаныбысты паза тартхан ӱчӱн тӧлир паазын чоохтасхан соонда, ол апсах писті Ачинскка тартар полибысхан.

Ананъ пир пар ат кӧлген, корабы чох, тимір ойыстыг ханъааға тӧрт кизи одырып, хараа чӧр сыххабыстар. Тиремнеденъ сыгып, ӱс-тӧрт пирста парарыбыстанъ, тигір нымзах пулутнанъ туу тартыл киліп, харасхы тӱзӱбіскен. Хара чирге тодырап киліп улуг тамчыхтарнанъ нанъмыр тӱсклеп пастабысхан. Тӱрче поларынанъ нанъмыр тыытпинанъ тыыдыбызып, кӱгӱрттіг чалын пасталыбысхан. Чалын чалбыраныбысса, прай ибӱре хырибыстагы нимелер сах пула турған чили кӧрӱн халчалар. Анда аттар сопылат парибинанъ тура тӱзӱбісчелер. Чалын чӱт парза, харахты тулғи сыбабысхан чили, ай чап харасхы полибысса, ананъ на чирні нинълендіре

күгүрт күзүрөп халча, анань ол, улуғ тербен таргхан чили, ырах чирде күзүри парыбысча. Наньмыр тыбынань тыдып, париған сыынань, сүүмек тобыра аарчы суу аххандағы чили, күүлеп ле турыбысхан. Аттарыбыс чолдағы суғлығ палғасты мылчыхтыра пасхлап пазытнань париғаннар.

Пістінь, тізень, ол туста пір дее хуруғ чир халбиныбысхан. Ниткебістень кире аххан суғ сыртыбысча төбін тўсче. Соохха тоол, халтыразып пастабысхабыстар.

Пір поскотинанынь ізігіне кірерге чағдап килгенде, алныбыста кізі табызы истілібіскен:

— Тохтал.. Кемзер мында?!

— Мин... «Хара суғдань» кізілер тартып парим, — нандырған пістінь ямшигібіс.

— Хайдағ кізілер? — сурған хадағда турған кізі, мылтиинынь затворын хығдырадыбызып.

— Піс тоғысчылар... Ачинскайға парирбыс, — піс Петкебінень пір табысха тапсабызып нандырғабыс.

Хайдағ паза даа ниме сурбин, пісті городсар иртірібіскен. Амды пістінь өн сағыс — городта холға кірбин, пірее кізіде кіріп, хурудынып, паза тын хабынып алып, анань чирі-суубыссар чөрібізерге.

Ачинскайға чағдап килгенібісте, городтағы чарытхылар анда-мында, чылтыс чили сағылысхлап, көрінібіскеннер. Наньмыр ол туста сала сиргіннебіскен. Ұр ниместень пістінь ханьяабыс городтынь уликазынча харадырап париған.

— Хайда тохтирбыстар? — тіп ямшиктень сурғаныбыста, ол піске нандырған:

— Минінь мында пір танызым пар, андар парып тўзербістер... Ол хондырар прайзыбысты даа.

Піс аннань тоғыр полбаабыс.

Иди париғаныбыста пір тас тураның хыринзартын пазох кізі тапсабысхан:

— Тохтанъар!.. Пеер, чағын тартынъар!..

Ямщик аттарын андар, тротуарға, чағын айландырыбысхан. Пістің ханъаабыстың хырина пис пе, алты ба маңбат чазағлығ кізілер пастырызып килгеннер. Оларның пірсі пөзік сынның, слепе кискен кізі, кармаһынаның хайдағ-да чылтырах ниме сығарып алып, ананың пістенъ пір дее ниме сурбин, тапсабысхан:

— Холынъар чоғар!

Піс поэбыстың тас палғалған осхас аар полғлап парған холларыбысты азырайтып чоғар тутчабыстар. Оларның пірсі карман фонарьын чарыдыбызабас, пістің сырайларыбысха аның чарығын ойлатхлап сыххан. Хайданың париғаныбысты сурғаннарына, піс алындағы төлемірөк нандырығларны пиргебіс.

Оларның аразында узун састығ, сағаллығ, пора слепе кискен абысты мин пүдізіненъ паза харһынаның көре ле танып салғам. Ол чардыхтарына хайдағ-да онъарылызы чох чоохтарны сыбырап сөлеглеп турған. Олар чазыттығ хадағчылар полғаны піске пілдістіг поэлыбысхан.

— Штабсар чөріньер! — тапсабысхан пөзік кізі.

Ямщиғібісті халғыс салып, пісті ўзөленъні ікі мылтыхтығ кізі тротуарча город аралы сұр сыхханнар. Киптерібістің суу тамчылазып, поэбыс, аар артынчахтар артынған кізілер чіли, иленънезіп, пірееде тўўлген суға мачылада пазып, городты сунғада илееде киліп, пір улуғ тураа читкебістер. Ол тураа пісті пірсі алныбысча, пірсі сообысча чөріп, харасхы коридорға кир килгеннер. Анда кірерібістенъ, чарытхы тамылыбысхан, ананың пір ізікті азып, андар киргеннер.

Стол кистінде, пір андағох чазағлығ кізі сарғалдым

сазын ікі чара таран салған хайдаҥ-да чачын тудынып, хығырып одырған. Пісті көре ле, чачынны сал салып, тур киліп, сурған:

— Хайдаҥ кизілердір пу?

— Пилбинчебіс, хайдаҥ даа кизілерін, господин полковник, — тіп алнына пастыр киліп пісті ағылған пір кизі холын пазыызар көдірібізіп, искірген:

— Сіерге ысханнар... Хайдар идерге чарадарзар, господин полковник? — сурған ол, пазын улам пөзік көдіріп.

Полковник полчатхан кизінінъ ікі инънілерінде алтынныҥ чолағастар чылтыразып, столнынъ кистіне пазох одыр салып, пісті пірерденъ хығырып алча.

Сурағлар төлемірдік чили пасталча.

— Хайданъ парирзар, хайдар парарзар?

Стененінъ озариндағы кабинеттенъ пір чаачы киптіг кизі сых килген. Анынъ пора таарынынъ ікі инънінде чолағастар ідөк, суғ чили сағылызып, көрінгеннер паза хылычынынъ пазындағы хола тимірі сапугынынъ эчегіндегі шпорына урунып хағдырап, пастыр сыххан. Ол пастабох минзер пастыр килебес минненъ сурған:

— Хайданъ полчазынъ?..

— Хаас тумынанъмын, — нандырғам.

Ананъ ол кизі турбинанъ ап-арыҥ хакас тіліненъ чоохтаныбысхан:

— Ноо аалданъ полчазынъ, нанцы? — тіпче.

Пастап мин чапсаанымнанъ, тапсырымны даа ундубызып, анынъзар анъдып турыбыстырбын. Анынъ на соонанъ хабына тартып, нандырғам:

— Мин «Тустыҥ пүк», тіп аалданъмын, — сөледім.

— Пічікке кірчеенъ кем полча? — тидір.

Анчада минінъ идім сырлаза тўскен. Хайди полчанъ? Амды сөлеплеіссем, пазым парған. Минінъ хызыллар-

ға парыбысханымны кем испеді тирзінъ. Че андағ даа полза, мин тапсабин ўр турарға чарадынмин, сееребе-чк полабас, сөледім:

— Райков теен кізі полчам.

— Э-э, йа, йа... Исченъмін... — Тўрче тапсабин турған. Чўрек сабыла тўсті. Сағынчам: «че, анымчоҳ, ах чарых».

— Райков тіп пічікке кірченъніг кізілер парын исченъмін, — тапсабысхан ол пазох, поэынынъ карманынанъ кўмўс хараचाғас алып, аннанъ папирос алчадып. Ол туста стол кистіненъ полковник тапсабысхан:

— Камераа танъдаға читіре апарып кир салынътар... Сурағ танъда тўгеде иртірілер.

Ананъ пісті суғарып, олох туранынъ сиденінде пір тураа кир салғаннар. Ізік наағында мылтыхтығ кізі — хадағ турған. Анынъ хыринда нимеденъ-де позаан хара-чах турған. Пісті кирибізе ле, хадағдағы чабызах сынның кізічек, ізігін істіненъ хаптырыбызып, поэы ол харацах ўстўне одыр салған.

Стенедегі чарды ўстўнде сўлейке лампа кўй турған. Туранынъ істінде хайдағ-да ачығ чыс чыстанча. Ол чыс чайғыда чызыпчатхан мал тарыбынынъ чызына сала тўй полған, анынъ асхылдымы аны сала пасха чыстандыр турған. Туранынъ істінде, полда, кізілер толдыра чатхлалчатханнар. Стене хыриндағы чарды сіреелерде ідők кізі толдыра полғлаан.

Туранынъ тўбінзер пўл салған комнатачахтынъ ізігі кўрін турған. Анынъ ізігінде замок кўрін турған. Анынъ ізігінінъ озаринанъ кізі тўрслет сыхча. Андада ізік наағында одырған кізі мыннанъ одырып хысхырыбысча:

— Ноо нимее анда тызын табынминыбыстынъ, мал!..

— Тасхар сығар! — тіп анда хызылыстығ табыс ис-тілче.

Анда ла ўр айбынғанда, хадағчы тур киліп, ізік ўс-тўнде салбанънап турған пағны тартыбысхан. Тўрче поларынанъ, кізі ізік тартханда, хадағчы хаптырғасты азыбысхан. Тасхартын мылтых хыспыхтанып, пір хыдыр сырайлығ, ах пўріктіг кізі кіріп, ізіктің замогын азып, аннанъ пір ағбах састығ пўзік кізіні сығарыбысхан.

Ол сарығ узун таарны инъине чабын салған, поэчут сырайлығ полған. Ах пўріктіг кізі замогын хатап пиктебізіп, узун кізіні тасхар апар киліп, пазох кирип пиктенібіскен. Аннанъ айлан киліп, хадағчынынъ хырина пастыр киліп, папирозын сарып турып, чоохтапча:

— Тіглерге кичее чахсы тенъен осхас... Пўўн сағад хыймыразып тўрслескеннері чоғыл...

— Пулары даа пу кўннерде мындар кўленглейлер... Тўрслезер ние халбас, хе-хе-хе, — хадағчы сегирте-сегирте хатхырғлапча.

Мин, аны истіп, чўреемнінъ турғанына сыдап полбин, тізімнінъ ығрасханын искірбеске, тізімненъ ниимні ызырып алғам. Че маға сыдап чадары тынъ сидік полған. Петкенінъ идок чўрегіне сыданмин холлары тітіресчеткені іле пілдістіг полған.

Орты хараа иртібіскен тус полған, неке. Петке, мині тартыбызып, хулаама сыбыридыр:

— Мин мыны өдіре сабызарға сағыныбыстым...

Мин, пазым кодіріп кўрзем, харацах ўстўнде одырған хадағчы, мылтығын холына тоғыр сал салып, поэч сабыхсып, пўгрел парған одырча.

Мин Петкее чоп пиргем:

— Ізес чоғыл, оол... Чардығы хадар тур полза, атыр саларбыстар.

Анчада Петке сөлидір:

— Мин тасхар сыххан полып, сых парыбызим... Ананъ усхунмаза, син, Данилге сөлебізіп, сығарохсынъ...

Че хайди-пиди усхунып ниме парза, мин тасхар ізiк наа-
ғында сағып алып, сабызарға тiдiнем...

Петке, өстенген полып, пір-ікі айланыбызып, мин-
ненъ сурған:

— Көрді бе пістінъзер?

— Чох көрбеді.

— Че, андагда... Сизін көр... чүрексібін...

Петке, көлче турып, ізiксер пастыр сыххан. Мин, хо-
лым алтынанъ көріп, позым тимдөк чатхам. Ізiк-
ке, чидіп, хаптырғасты азыпчатханда, анзы суура
чачырап, сала хоғдыри тўскен. Петке холынанъ ах-
сын туу тудып турыбысхан. Че хадағчы пазын даа
тибіретпеең. Тўрче поларынанъ, Петке ізiк озарина көле-
нібіскен. Мин Данилнінъ хулағына, минінъ соом алды-
ра сығазынъ тіп, сыбырабызып, позым айбынминох пас-
тыр сыххам. Азахтарымнынъ учунанъ пазып пастыр
сығып, мин, позымнанъ хости чатхан пір кізінінъ чо-
дазына пазып, сўрнўгіп, сала тістенекти тўспин, тўзеліп ал-
ғам. Ол кізі, ыырабызып, азағын чыра тартыныбыс-
хан. Аннанъ андар мин чөрізім айныдыбысхам. Тўрче
поларынанъ тасхар полғам.

Көрзем, Петке хурын систебес полбахти тудып,
тимнен салған тур. Мин, ізiктінъ паза пір хырина турып,
холыма кірлис харбап алғам. Пір минута даа ирткелек-
те, Данил тынын хыза тудынып, сығыбох килген. Аным-
чох, сосха сырай.

Тўрче полғандох, піс городтынъ тастында парға-
быстар.

ПАЗОХ ЧИРІ-СУУБЫСТАБЫС

Танъ іскертін, көгеріп, чарып пастабысхан. Чылтыс-
тар тигірге пірсі пірсінінъ соонанъ пўлерізіп чітклен пас-
табысханнар. Қии ам даа сыхтыр паза сөрөн полған. Піс

хайдаг-да ооғас күргенніг паза оларны ибіре сорайысхан обалыг чазы істінде париғабыс.

Танъ арығли чарып, чазы ўстў ибіре көрініп пастабысхан. Кўн харағы сығар чирде тигірниң төзі пастап улуғ нимес тегілекті хызарып, ананъ ол хызыл тегілек азырланғлап, улам улуғ полыбысхан. Тўрче полғанда, кўн харағы, хызыл көс чіли соғланминанъ көрініп сығабас, алтын өнғын чарығын чазы чирниң ўстўне чайа тастап пастабысхан.

Піс ол полған, аар кип-азахтарыбысты артынып, уғаа тынъ майығыбысхабыс. Азахтарыбысты чадап ла алғлап хаалап париғабыстар. Піске ол чазыда пір пөзік, ўстўнде тиренъ оймахтыг күрген учурап парған. Піс, ол оймахтынъ істіне кіріп, хурудынып паза ол кўнбрткізін тынанып аларға чарадыныбысхабыстар.

Кўн харағы иирге сабылыбысханда, піс усхун парып тынънанчатсабыс, хайда-да нима кўзўрезіп, паза кізі табыстары истілген осхас. Мин пазымны хобайтып көрібіс-сем, піс чатхан күргенненъ пір пирстача полар, улуғ чолча хара сўреліг обоз иртіп парир. Обознанъ хада андамында чаланъа кізілер көрініп парғлапчалар. Аны көр салабас, табырағынча оймахха кире нандыра пөөгібіс-кем. Петке көрерге хобанъназа, мин аны нандыра тартып турадырбын. Ол чоннынъ харағына піс прай іле көріне чатхан чіли пілдір турадырбыс.

Көп, узаланъ чазығын көрген соонда, піс пір кўн хараа Ағбан пилтіріне читкебістер.

Сырыпнанъ иткен сенектіг турачахтынъ хыринзар көөлче китеп килебес, анынъ ізігінінъ алнында тынънанып турып, ананъ амыр полғанда, мин чистемнінъ ізігін тартхам. Ізік пиктегліг. Илееде полғанда, ибниң істінде кізі тапсапча:

— Кемдір?

— Мин... Пос кізізі... — нандырғам.

Хаптырғас хыґдыри түскен. Харасхы турачахтынъ іс-тіне кіре ле, изен пирип, ізіктенъ ырабинох турыбысхам. Стол ўстўнде сўлейкезі чох лампаны тамызыбысханнар. Анда пичемнінъ омазын көре ле танып салғам. Чистем таныбин, аланъ ас парып, поэы одыр салған. Олар ікізі дее минзер удаа-удаа көрчелер.

— Мині сірер таныбин турған осхассар... Мин Муг-дабын, — тапсабысхам.

Пичем чочаандағы чіли пастап ікі холынанъ ікі наа-ғын хабынып өстебіскен, ананъ ылғабыза ла мині ойлап киліп хучахтап, кічіг олған чіли ылғап, тіллен сыххан:

— Оліп чадып халған теен чалғыс абаачаам тіріг чит килдінъ нооза пу чирге...

Минінъ чўреем пулғал сыххан чіли пілдірген ол туста. Че харах чазы сығарданъ даа иртіп парған полған, мин поэымны, түстегі ле чіли, пілін турадырбын. Чистем маға тоғазабас, поэынынъ сырайы ағарта тартып парып, тапсир сөс таппин, ибінінъ істінде аар-төдір ойлағ-лапча.

— Хайдағ хабар пар пу чирде? — сурдым.

— Кирек сидік полча, — улуғ тыныбысхан чисте, — казактар отряды чөріп чонны хорылдырчалар... Амды син... Хайди поларбыс?... Ікібісті дее чаап саларлар, — хорыхханына анынъ табызы нымзах паза сала-сала ті-тіреп арах истілген.

— Піс ўзөленъміс... Пір-ікі кўн пісті хайди полза чазырып чаап, тут ибінъде, ананъ піс орын табарбыс, — сурынғам.

Ол хараағызын піс чей-суғнанъ ізігленіп, чылығланып чарым табыснанъ чоох-чаахнанъ иртіргебістер. Хоры-ғыс-ўрүгіс уйғаа ам даа пастырбинча. Танъари ла туста

піс чылыг туранынъ істінде, ит чіли иріп, уйғаа пастырыбысхабыстар.

Иртенінде, күнөрткі ирткенде, Тустыг пүктенъ минінь пабам чиде салған. Ағаа минінь килгенімні чистем хабарлабысхан полған.

Мин пабамнанъ тоғазып ирткенде, ол сірееге одырып позы мөкейіп одырған. Анынъ ікі харағынынъ частары пурун пастыра чылтыранъназып тўскеннер. Апсактынъ істі пулғааны иртіп парғанда, ол харахтарын пөринненъ чызыбызабас, сурған:

— Амды чи, Муғда... хайди поларға сағынчазынъ?

— Парарға кирек, аалзар... Мында айбынарға чарабас, — сөлеем.

Арғыстарымны Минсуға читіре чистем кимеліг сугча апар салар полған. Олох ииргізін піс пабамнанъ Тустыг пүксер чөр сыххабыс. Наа иткен, тиренъ кораптынъ істіне төзеен от аразында минінь пазым на көрін парчададыр.

Пабам позынынъ чирінде ноо хабарлар полғанын, маға чол парирып, чоохтап парчададыр.

— Сині, Муғда, искебіс Минсуғ хыринда өдір салғаннар тибес... Аннанъар піс синінь хырых күнінъні иртіргебіс.

Маға тынъ күлкістіг пілдірген, че мин тынъ даа іле пілдіре күлерге чаратпаам.

— Маға сині килібіскен тіп сөлеткенде, мин пір дее киртінмеебін... Іценъ уламох киртінминче, — сөлеен пабам.

Орай хабыстыра піс Тустыг пүкке читкебіс.

Ибде іцеме тоғазып иртіп, мин анынъ амал онъдайын онъарылбаам. Ол маға тоғазып иртіп, паза пір дее нима чоохтаспин, улуғ ла оорласха тўсче. Ол харааны хонып, мин чаксы узып полбаам. Минінь харахтарым тынъ

көөп, прай көзіглек парғаннар. Олар узирға даа хынзам нуулбин сыстаслачалар. Истипчетсем, ічем ибдегілерге чоохтапча:

— Пудурғы паланынъ сўнезі килибістір... Көрдек, ічезін-пабазын амырадарға көрініп чөрче... Чир дее іди парған кізінінъ сўнезі іди чөрченъ тіченънер. Анынъ харахтары даа нуулбачанъ тіченънер...

Мин ічемнінъ андағ полбаан, нимее киртінчеен, харасхы сағызын чадап чөріп онъарылдырып алғам.

Мин сыбыра, кізі дее харағына көрінмеске харазып, ибденъ сыхпинчам. Че андағ даа полза, минінъ килгенімненъер хабар аал істіне тарап парған. Пістінъ ыспацахха ипчілер, иреннер удаа кіріп пастабысханнар. Олар прайлары чағын хончыхтар. Оларынъ даа аразында пірее-пірее чоохтар истіл халча:

— Көрдек, кізі ханы көрген үчўн, харахтары ханныг полглап парғаннар. Амды ол кізіні чўректіг тизінъ ме зе...

Аалда амды маға пик одырыбызарға чиксіністігөк полыбысхан. Мин Минсуғзар Петкенінъ чуртына парарға сағыныбысхам.

Ачых ханъааға чазанъ адыцах көліп алып, ічемненъ ікөленъ Ағбан паромынанъ кисчеткенде, паромнанъ кізі кизірченъ апсах мині танып салабас, сала хыныхсыбаан чілі сурған:

— Син, большевик полчаанънанъ тохтабыстынъ ма амды?

Позы, пістінъ хырибыста турглапчатхан кізілерзер ибіре хылчанънабызып, кўліне пирген.

— Хацанох тохтабаам ма за, — нандырғам, позымнынъ кўлкім килбезе дее, че истіп турған кізілернінъ сағызын піргер идерге чоохтаам. Сағынчам, «пу хаарған мині іле сығарар үчўн, піди чоохтап тур полбазын» ти-

бес. Че харын даа ол поэынынъ сагалынанъ тулгала
оскен ахсынанъ паза минзер чоох сыгарбаан.

Иирзер піс, Минсуғнынъ улицаларын аралы парыч,
Петкенінъ чурганчатхан туразына читкебіс. Алынанъ
ала таныс туранынъ ізин азып кір килзем. Петке нбде
чалаас азах төрдегі сіреде одыр. Анынъ көгілбей арах,
улуғ арах харахтары мині көре ле, кічичек арах пола
пиріп, тегілек пүдістіг сырайынча хан ойлап, чылығ кү-
лінісненъ күліне түскен.

Ол хараағызын піс уйғу чадығ пілбин, ыраххыны
чағын идіп, чағынғыны ырах идіп иртіргебіс. Чооғыбыс-
тынъ көп сабазы поэыбыстынъ мыннанъ мындар чур-
тирыбыстанъар полған.

Иртенінде ічемні тимнеп сулған пиріп, чөргізібіс-
кем. Амды піс пір дее кізее көрінмин, туюх чирде ча-
дарға сағыныбысхабыс.

Хараа-күнөрте харасхы анъмарнынъ істінде чадары
иріністіг дее, талыстығ даа полған. Он пизінчі күнінде
иирде піс анъмарыбыстанъ сыгабас, кино көрерге парар-
ға чарадыбысхабыс.

Кино көзітченъ тураа кірерге чит парғаныбыста, піс-
ке кізілер учурағлаан.

— Изеннер, ооллар! — тіп пір ах киптіг, хылыс паза
наган суғынған кізі пастыр киліп, изен пирген. Ол піс-
ке алында таныс полчанъ, Пасколенко Виктор тіп оол
полған.

— Ибінъерге айлан килдінъер бе? — сурған ол.

— Айландыбыс, — арғыс онъдайынча нандырған
Петке.

— Чахсы, чахсы... Амды сірер пірее тогысха кірерге
кирек нооза, — пістінъер ол картузынынъ козырегы
алтыннанъ көріп, сала-сала күліп чоохтапча.

— Тоғынар орын полза, чахсы поларчых чізе... Тоғыс ла полары хайдачых, — сөлепчебіс.

— Мин сірерге орын таап пирем... Нимедір, пос оолларына полыспачаа, — ол сарсых азағынанъ чирні табырада хосхлап турып, пір хати төбін көрібізіп, ананъ пазох, — сірер ікөленъзер бе? — тіп сурған.

— Йа, ікөленъміс.

— Че, чарир... Иртен килерзер минзер, мин мына пу, 34 № турада тоғынчам. Сірернінъ адресінъер хайзыдыр? — сурған.

Анынъ чалахайланыстыг сурийин Петке прайзын нандыр кирген.

Паскаленко пістенъ паза даа ниме көп сураглабаан, ол манъзырабызып, картузынынъ козырегынанъ тудыбызып, піспіненъ анымчохтаза ла, чолча пастыра халған.

Ол ииргізін піс көгліг иртіргебіс. Пағданъ позаан ат чіли, парча чирде чөріп, көксібісті чарыт чөргебіс. Пазағы кұн иртібөк, танъдағы хараа читкенөк. Анъмар істі пазох ай-чап-харасхы, піс ікөленъ пазох андабыс.

Орты хараа тус иртібіскенде, пістінъ анъмарыбыстынъ ізігін кізі тартып тапсабысхан:

— Палацахтарым... Сыгынъар... Сірерні апарарға килібістілер...

Піс Петкенінъ ічезінінъ ылғаныстыг табызын сах андох танып салғабыс. Ізікті азарыбыстанъ, тасхартын анъмар істінзер от чарыбызып, ананъ ізіктенъ хости-хости пістінъер мылтых ұттері оорайызып турглабысханнар.

— Холынъар чоғар сунып, сыгынъар пеер! — тапсабысхан тасхартын.

Маймахтарыбысты хонъалтыхха кискенібістенъ, таарларыбысты чайбаныхха кизіп, сығарыбыстанъ, төрт кізі мылтыхтыг пісті улицаца сұр сыхханнар.

Каратель отрядтынъ штабы турған тураа кір килгенібісте, пір улугъ пуруннығ, чалбах сырайлығ, прай чылтырах мархалар хазанған кізі, үстүндегі ирнінінъ сарығ сағалын, сыйбанып, піске удур пастыр килген.

— Пу Райковнанъ Соловьев па? — сурған.

— Иа, олар, господин офицер, тапсаан хайзы-да пістінъ кистібістенъ.

— Мылтыхтарыньар хайдадыр? — күрленібіскен піске.

— Мылтиибыс чох полған, — нандырғам.

— Мылтығы чох чааласхазар ба?.. Кемні чойланды-рарға сағын турзар, — уламох хатығ тапсағлап пастаан. Че амды прай піл салғанда, піс көнізіненъ сөлірге чаратхабыс.

— Піс мылтыхтарыбысты фронтада халғыс салғабис, — сөлеен Петке.

— Чойланманъар, чыыбысхазар!.. Таптырарбыс, — полны ығырос тимірліг сапогынанъ тарсылада типсебізіп, ананъ чардыхтарына ол сөлеен:

— Камеразар пуларны!

Ұзінці этажта 12 № камераа кір парзабыс, анынъ істінде кізі чығырама. Чоннынъ аразынанъ таныс табыстар истілглеен, тұрче полғанда, пос ооллары пісті ибіре турғлабысханнар. Анда піс Серетиннге, Багаевке, Босыхтар ікі харындасха паза аннанъ даа пасха арғыстары-бысха тоғасхлап парғабыстар.

Анынъ аразында ізік тастында тимір замок хығдыри түзіп, ананъ тырсылап, пиктел парған.

Камеранынъ істінде уғаа даа тынъ хызылыстығ, аар чыс полған. Кізілернінъ тынызына прай кізілернінъ көгенектері тирлеглеп, кірліг сырайларданъ тир аххлап турадыр. Кізілернінъ хайзыларынынъ пастары чарых. Састары ханға чаба хатхлап парған, көгенектері ханға

піделглеп парған. Оларны офицерлер сурағ идіп сох-хлаптырлар.

Анда ўс хараа хонғанда, пір кўн 12 часта пісті нинче-де кізіні камерадаңь сығарып, төбінгі этажда пір комнатаа кирглеп парыбысханнар. Анда иркінні алтабыза ла мин пол ўстўнде чаба хатхлап парған хан көр салғам. Ханға піделген полнынъ ўстўне хайзы чиріне, ханы пілдірбезін тіп полар чізе, известка урғлап салтырлар. Ол чабығдағы кізілерденъ сурағ итченъ чир полтыр. Анда хайди даа итклетчетселер, пір дее кізі көрбес, пір дее кізі испес.

Ізіктінъ ікі хыринда мылтыхтығ казактар хадағ полып тур салғаннар. Пізік офицер, пістінъ сообыстанъ кір киліп, пістінъ алныбысха сағара пастырыбызып, прайзыбысты изерістіре көрібізіп, тапсабысхан:

— Кемге тын аястығ полза, ол кізі минінъ сурий-ма сағамох нандырзын. Нандырағға хынмаан кізіні хайдар идерін піледірбіс...

Ол, миніненъ хости турған Соловьев оолны төзіненъ хаап алып, поэнынынъ алнына чағын чөрерге тартып салыбысхан. Ананъ сол холынанъ төзіненъ тудыбызып, тізін ызырынып киліп сурған:

— Мылтыхтарыньар хайда чығлап салғазар?! Пастағчылары син полғазынъ ма?

Соловьев, анынъ харағына удурох көріп, нандырған:
— Сіерер пістенъ кўннінъ хайдағ мылтых сурчазар? Пістінъ мылтыхтарыбысты ал парғаннар хайза.

— Син тігдер-мындар толғанғлаба... Мылтиинъар парын мин пілбинчем ме?.. Сөлебіс, табыснанъ тасхар.

Соловьев анынъ соонда паза пір дее ние тапсабиныбысхан. Офицер онъ холында хысха мылтиин тудын турған полтыр, ол кинетін мылтых төзіненъ пазына са-

бысхан. Соловьев хыйын пол парирып түзел парған. Анынъ наағын пастыра нискечек чолахталып хан сығы-
бысхан.

Минненъ пирдеезі ниме сурғалахта даа, сол чыхчома ниме сынтылап халған. Пазым пир хырина сабыла түзіп, харахтарымнанъ от сағылған чили, пол парған. Аннанъ чахсы онғарылғалағымдох, сырайыма хап орта пазох тенъен. Ананъ пазох. Полға тўнъдере тўс парып, сырайыма сапог тенъенненъ арачылап, сырайымны холларымнанъ туу тудып чадыбысхам. Андағда даа ол мині сабар чирін алчастабин саапча.

Анынъ аразында истіпчетсем, минінь арғыстарымны пасха офицерлер кирглеп килебес идок соххлап чөрлер. Холым алтыннанъ сала көрібіскем. Оларынъ мылтых төделері хағдыразып, мылтых шомполлары сығырызып тур. Кізілер хайзы пулунъа кіріп, пастарын чазырчалар, хайзылары минок чили полда чатхлапчалар, пастарын тудынып. Пөзік офицер пирде пирсіне ойлап аар сапогынынъ табанынанъ типсеглеп чөрче, позы хысхыр чөрче:

— Не скажешь!.. Не хочешь!.. Не сознаешься!

Пісті анда пир часча ба алай азыра ба тудып, соххлап ирткен соонда, сығарғлап иргі орныбысха чапхлап салғачаннар.

Анынъ соонда мині ўр ниместенъок пир таныс орыс поэна порукаа алып, харибденъ сығарып алған. Миніненъ хада иди илееде кізі сыххан. Че ол даа танызымда маға ўр чуртирға киліспеен. Піс, анынанъ чөптезіп, Щетинкин отрядына хозыларға чарадыбысхабыс. Анынъ отрядынынъ Ермаков тиремнезер килгені истілген. Анынъ хабарын алып, кресеннер тиремне тиремнезіненъ ағаа хозыларға парғлап сыхханнар. Ол киректі ахтар, казактар хабынабас, алында чігленістіг полған кізілерні пазох харибге чығлап пастабысханнар. Аны

исте ле, піс табырағынча тимненіп, пір хараағызын чө-рібіскебіс.

Ермаков тиремнее чит парирып, чаазыда, ағас төзін-де тынанып одырчатхабыс; пістенъ ікі верстача, улуг тракт чолча көп обоз субалысхан. Піс оларны таныбин, оймах чирге чазына чадыбысхабыс. Иди чатчадабас, ол тайға осхас көп чоннынъ алнынзар хызыл флагтар чалбырасханын көр салғабыс. «Че пу Щетинкиннiнъ чоны кирил нөзе», тіп чоохтастыбыс. Піс, орныбыстанъ турып, ол чонға удур килгебіс.

Піс чагдап париғанда, піске удур төрт чаланъ кізі чүгүртіп читкеннер.

— Хайданъ парирзар? — сурған хысхацах, сарыг тонныг, пөрігіне хызыл лента хазанған чиит оол.

Піс амды чiгленістіг ниме чохта, ағаа көнізіненъ нандырғабыс:

— Піс партизан отрядына хозыларға килгебіс.

Олар пісті көп чонзар алдыра апар сыхханнар. Анда пістинъ алында таныс полған ооллар, таныс кресеннер, күлінізіп, тоғасхлап турғанда, піс брiнгенібіске хайдаг даа сөстерні нандыраын пілбин турғабыс.

Түрче поларынанъох, піс мылтых паза хылыс суғынып, ол чоннынъ аразында, тинъ ханатха чидiнген чiли, бөрчiліг опып парғабыс.

Амды 1919 чыл париған. Пір күн иртен Думнай тіп тағынъ алтында казактар дивизиязына урун парғабыс. Олар пістинъзер ухтар позытхлап сыхханнар... Че пістинъ отрядыбыс тынъ сизіне париған полған. Анда піске пөгiністіг команда пирiл парарынанъ, отряд чаадағы онъдайнанъ тарабысхан. Хачан пістинъ ухтарыбыс тас тонъдол опып чабызарынанъ, казактарнынъ отрядында хорылыс пасталыбысхан. Ур атысхан соонда,

оларнынъ чоны прай аар нимелерін тасты тизіп, онъар-
тискер чүгүр сыхханнар. Піске пазох наступление коман-
дазы пирилген. Аида оларнынъ көп чон хырылған,
паза обозта тартып чөрген нимелері дее тынъ көп чат
халған. Ол учурас казактарнынъ көп чоныннанъ түгенчі
хати хатыг тартысханыбыс полған.

Ч о о х с о о

Мыннанъ андар, Райков арғыстынъ Щетинкин отря-
дында чөріп, ах казактарбынанъ хайди кўрескенін па-
зарға маға киліспин парған. Курс тоозылғанда, Райков
арғыс Новосибирсктенъ Хакасиязар килібіскен. Мин
ағаа паза тоғазып полбин чат халғам. Аннанъ сығара
анынъ партизан отрядында опып, чаа тохтаанча чөріп,
онънаан-сынаан нимелері пу книгаа кірбин халғаннар.

В. КОБЯКОВ.

ОГЛАВЛЕНИЕ

	Стр.
1. ЧООХ АЛНЫ	5
2. СТИХТАР	
✕ Ленинненъер	17
Комсомоллар-олғаннар	18
Торка-чалгыс кем полған?	19
Пионерлер	20
Кök одычах	21
Хакас партизаннарнынъ ыры	—
Чазыданъар ыр	22
Майнынъ пастагы кўни	24
Хар пораан	—
Чайгызы читче	25
Камат агаа	27
Тасхачах	29
Хузычах	—
Анъчыл Харол	30
Чинъис	31
Аттар чарызы	32
Байкал көл	34
Хысхы хараа	35
Часхыда	—
3. АЙДО (повесть)	
Чазыда	39
Наа орында	52
Айдо арачылағчы	59
Чинъис пайрамы	68

4. РАССКАЗТАР:

✓Мылтых табызы	75
Казан	80
Пасха кизи аңьмары	87
Сүген	95

5. ПАРТИЗАН КҮННЕРІ (очерк)

Чыл чылының соонанъ	101
Хызыл гвардиянынъ аразына	103
Пастагы чинъис	105
Пайлар восстаниези	110
Ким индире	112
Пазох пароходха	118
Пазох чирі-суубыстабыс	146

Василий Андреевич Кобяков

АЙДО

Повесть, рассказы, очерк.

Редактор Н. С. Кобежикова

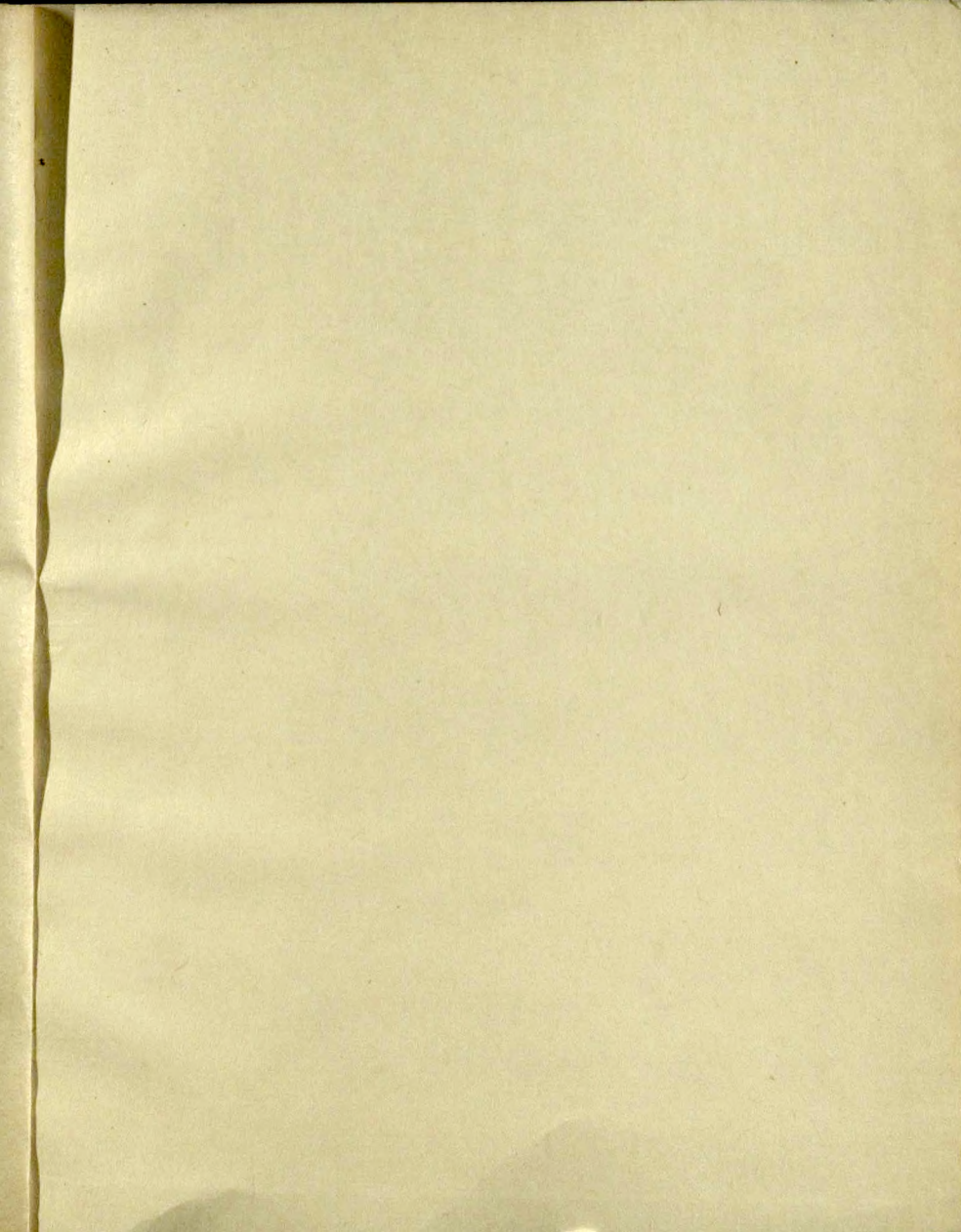
Художественный редактор А. П. Масленников

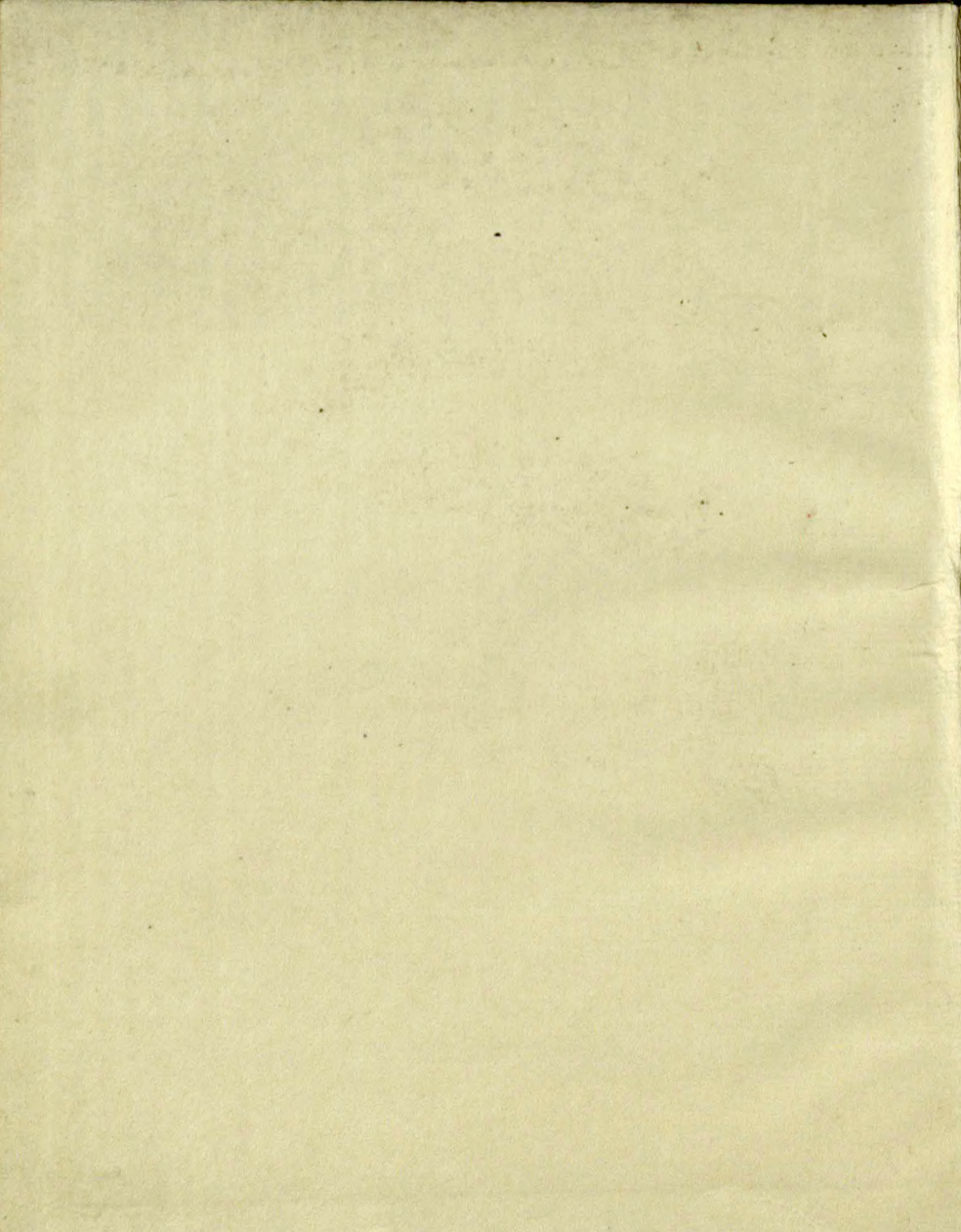
Технический редактор А. А. Самрина

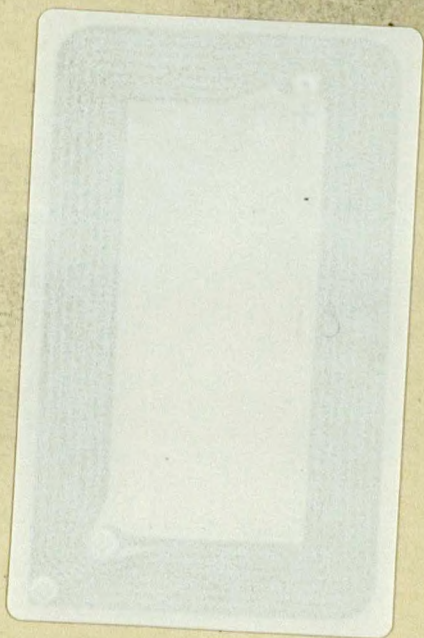
Корректор М. И. Табастаева

Подписано к печати 16 декабря 1959 г. Формат бумаги 70×108¹/₃₂. Печатных л. 10
Заказ 2836. Уч.-изд. л. 6,00 АЧ00339 Тираж 1000 экз. Цена 3 руб. 65 коп.

Хакасская областная типография, г. Абакан, 1959 г.

11. 3. 2015 13. 11.